

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ПЕДОСИЧ РУСЛАНА ДМИТРІВНА

Допускається до захисту:

в. о. завідувача кафедри
української мови, теорії та історії
української і світової літератури,
д. філол. н., доцент

_____ Л. М. Коваль

«___» _____ 2021 р.

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКСПРЕСИВНО ЗАБАРВЛЕНОЇ ЛЕКСИКИ
В РОМАНІ М. ГРИМИЧ «КЛАВКА»**

Спеціальність 035 «Філологія»

Освітня програма 035.01 «Українська мова та література»

Магістерська робота

Науковий керівник:

Д. В. Козловська, ст. викладач кафедри

української мови, теорії та історії

української і світової літератури,

кандидат філологічних наук

_____

Оцінка: ____ / ____ / ____

Голова ЕК: _____

Вінниця 2021

АНОТАЦІЯ

Педосич Р. Д. Функціонування експресивно забарвленої лексики в романі М. Гримич «Клавка». Спеціальність 035 «Філологія». Освітня програма 035.01 «Українська мова та література». Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2021.

У магістерській роботі здійснено теоретико-методологічні основи дослідження функціонування експресивно забарвленої лексики у романі М. Гримич «Клавка». У процесі дослідження автором розглянуто теоретичні засади та основні поняття стилістики експресивних засобів, охарактеризовано особливості функціонування експресивно забарвленої лексики в художній літературі. Автором проаналізовано функціонування експресивної лексики безпосередньо у досліджуваному романі.

Ключові слова: експресивна лексика, експресиви, оцінно-емойна лексика, роман М. Гримич «Клавка».

Бібліограф.: 72 найм.

SUMMARY

Ruslana Pedosych. Functioning of Expressively Colored Vocabulary in the Novel «Klavka» by M. Hrymch. Specialty 035 «Philology». Educational program 035.01 «Ukrainian Language and Literature». Vasyl' Stus Donetsk National University. Vinnytsia, 2021.

In the master's thesis the theoretical and methodological bases of research of functioning of expressive vocabulary in the novel «Klavka» by M. Hrymch are carried out. In the course of research the author considers theoretical bases and the basic concepts of stylistics of expressive means, features of functioning of expressively colored vocabulary in fiction are characterized. The author analyzes the functioning of expressive vocabulary directly in the studied novel.

Key words: expressive vocabulary, expressional tokens, evaluative-emotional vocabulary, novel «Klavka» by M. Hrymch.

Bibliography: 72 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ЕКСПРЕСИВНО ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА.....	7
1.1 Теоретичні засади та основні поняття стилістики експресивних засобів.....	7
1.2 Термінологія (експресивно забарвлена лексика, науковці та дослідники).....	10
1.3 Особливості функціонування експресивно забарвленої лексики в художній літературі.....	17
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	30
РОЗДІЛ 2 ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКСПРЕСИВНО ЗАБАРВЛЕНОЇ ЛЕКСИКИ В РОМАНІ МАРИНИ ГРИМИЧ «КЛАВКА».....	32
2.1 Лексеми, що містять емоційну оцінку в своєму первинному лексичному значенні	32
2.1.1 Лексеми, які називають відчуття, настрої, процеси.....	32
2.1.2 Експресеми емоційно-оцінного типу.....	39
2.2 Слова, що в своєму первинному лексичному значенні не містять емоційної оцінки.....	41
2.2.1 Лексеми, емоційне звучання яких досягається засобами словотвору.....	41
2.2.2 Лексеми, які досягають емоційного забарвлення в контексті порівнянь	43
2.2.3 Емоційні синоніми до стилістично нейтральних слів.....	44
2.2.4 Фразеологічна експресивність.....	50
2.2.5 Експресеми синтаксичного плану.....	57
2.2.6 Росіянізми як додатковий відтінок експресії.....	60
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	63
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71

ВСТУП

Протягом багатьох десятиріч явище експресивності залишається одним з актуальних і дискусійних у лінгвістичній науці. Оскільки експресивність – одна з найскладніших лінгвістичних категорій, оскільки пов’язана з проявом суб’єктивного початку у мові, що супроводжує пізнання об’єктивної дійсності й відображає зміст індивідуальної свідомості носіїв тієї чи тієї мови. Велика

кількість праць присвячена розгляду поняття експресивності в різних аспектах. У ХХІ столітті відбувся активний розвиток української художньої літератури як джерела вивчення експресивної лексики. Зокрема, сюди можна віднести роман Марини Гримич «Клавка», що являє собою, безпосередньо, ядро даної лексики.

Темою магістерської роботи є «Функціонування експресивної лексики у романі Марини Гримич “Клавка”».

Актуальність теми дослідження проявляється у незначній кількості праць присвячених функціонуванню експресивної лексики у романі Марини Гримич «Клавка». Роман не був об’єктом спеціального системного дослідження, однак потребує належної уваги, оскільки репрезентує експресивну лексику, дає змогу простежити, як за допомогою цієї лексики авторці вдається досягти бажаного стилістичного ефекту у змалюванні героїв твору під впливом радянської епохи.

Об’єкт дослідження – роман Марини Гримич «Клавка».

Предметом дослідження є функціонування експресивної лексики у романі М. Гримич «Клавка».

Метою дослідження є дослідження експресивної лексики у романі Марини Гримич «Клавка».

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- з’ясувати теоретичні засади та основні поняття стилістики експресивних засобів;

- розглянути особливості функціонування експресивно забарвленої лексики в художній літературі;
- проаналізувати функціонування експресивної лексики у романі Марини Гримич «Клавка».

Методи дослідження:

- описовий метод (покликаний дати точний і повний опис досліджуваних мовних одиниць);
- метод компонентного аналізу (полягає в розщепленні експресивної лексики з метою її подальшого дослідження);
- метод семантико-стилістичного аналізу (дозволяє виявити співвідношення використаних експресивних мовних засобів до змісту інформації).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що експресивна лексика у романі М. Гримич «Клавка» ще не була об'єктом окремого дослідження. Уперше проаналізовано функціонування експресивної лексики у даному романі.

Практичне значення полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці студентів до практичних та семінарських занять з курсу «Українська література» для літературних гуртків, факультативів, у школах, ліцеях, гімназіях, а також для написання подальших наукових робіт.

Апробація. За результатами дослідження наявна 1 публікація: Педосич Р. Д. Особливості функціонування експресивно забарвленої лексики в романі М. Гримич «Клавка». *Лінгвоукраїністика та культурологія XXI століття: традиції та новаторство*. 2020. Вип. 4. С. 47–55.

Структура та обсяг дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У Вступі обґрунтовано доцільність вибору теми дослідження, її актуальність, визначено об'єкт і предмет, окреслено мету і завдання

дослідження, наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, з'ясовано методи дослідження.

У першому розділі «Експресивно забарвлена лексика» визначено теоретичні засади та основні поняття стилістики експресивних засобів, представлено термінологію, дослідників та науковців даного питання, розглянуто особливості функціонування експресивно забарвленої лексики в художній літературі.

У другому розділі «Функціонування експресивної лексики в романі Марини Гримич “Клавка”» з'ясовано особливості функціонування експресивної лексики в досліджуваному романі, проаналізовано специфіку розподілу експресем за наявністю і відсутністю в первинному складі емоційно-оцінного значення.

У Висновках узагальнено основні результати дослідження.

Загальний обсяг магістерської роботи становить 76 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1

ЕКСПРЕСИВНО ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА

1.1 Теоретичні засади та основні поняття стилістики експресивних засобів

Українська лінгвостилістика наразі досить активно розвивається.

Лінгвостилістика – це розділ мовознавства, що в залежності від предмета вивчення або аспекту чи мети дослідження поділяється на кілька дисциплін. В системі цих дисциплін вузловою галуззю є стилістика експресивних засобів. Вона орієнтована на дослідження конкретних елементів мови з погляду їхньої здатності виражати й викликати різний емоційний стан, оцінку, асоціації.

Лінгвостилістика, започаткована працями О. Потебні, як окрема галузь мовознавства, з різних історичних причин сформувалась і утвердилась лише на початку минулого століття. Значний внесок у її розбудову зробили Л. Булаховський, В. Ващенко, І. Грицютенко, С. Дорошенко, А. Коваль та ін. Ними було докладено чимало зусиль для вирішення ряду поставлених питань, здобуто цінний досвід, зібрано й проаналізовано величезний фактичний матеріал. Це все створило потужну базу для нових студій, зокрема й для комплексного вивчення експресивних засобів загальнонародної української мови.

Передумовою комплексного вивчення експресивних засобів української мови слугує критичне осмислення й подолання розбіжностей у поглядах на основні категорії стилістики цих засобів, зокрема й у поглядах на *суть мовленнєвої експресії*.

На думку О. Ахманової, експресія – це «виражально-зображальні якості мовлення, що відрізняють його від звичайного (або стилістично нейтрального) і надають йому образності та емоційного забарвлення» [2, с. 524]. Майже таке саме визначення дають експресії Д. Розенталь і М. Теленкова [47, с. 535]. За В. Григор'євим, експресія – це виразність, це те, що передбачає вираження нетривіального змісту [16, с. 137]. Експресію

називають виразністю вислову Т. Винокур [12, с. 57] та В. Девкін [19, с. 217]. Г. Колесник витлумачує в експресії «те, що протиставляється стандарту, марковане, характерне» [33, с. 93]. Таким чином, виходить, що експресія – це зображальність, виразність мовлення, це те, завдяки чому мовлення набуває стилістичної маркованості, емоційності, образності й передає певний нетривіальний зміст. І таке визначення вимагає суттєвих уточнень і доповнень. По-перше, експресія – це не те, що надає мовленню емоційності, а те, що саме породжується емоційністю, образністю, характерністю мовлення. По-друге, експресія – це не виразність, а інтенсифікація, підкреслення виразності, це збільшення надзвичайної сили вислову, надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності. По-третє, експресія пов'язана не лише з емоційним та образним, а й із іншими планами вислову – естетичним, вольовим, нормативним, ситуативним, семантичним та ін.

Відомо, що суть теоретичного пізнання полягає в тому, що воно охоплює явища та їхні розумові відображення у взаємозв'язку, в нерозривній єдності. Зважаючи на це, можна дійти таких міркувань: якщо практичне функціонування мови уможливлюється внутрішньою організацією мовної системи, якщо воно контролюється психікою людини, якщо воно здійснюється в певних соціальних умовах, то цілком імовірно, що феномен мовленнєвої експресії також генетично пов'язаний із мовноструктурними, психічними та соціальними факторами. З цього виходить, що він має *власне лінгвістичні, психолінгвістичні та соціолінгвістичні основи*.

Отже, *мовленнєва експресія* – це складна лінгвостилістична категорія, що спирається на цілий комплекс внутрішньомовних, психічних та соціальних факторів і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення надзвичайної сили вислову.

Поняття «експресія» часто ототожнюють із поняттям «експресивність», але вони мають різний зміст. Якщо експресія – це інтенсифікація виразності, то *експресивність* – це вже сама інтенсифікована виразність, така психологічна й соціальна властивість мовного знака, що підтримує

загострену увагу, активізує мисленнєву функцію людини, викликає загострення почуттів у читача. У зв'язку з вищенаведеними міркуваннями ототожнення термінів можна вважати невиправданим.

Якщо експресія виявляється лише на мовленнєвому рівні, то експресивність буває як мовленнєвою, так і мовною. Мовленнєва пов'язується із планом цілеспрямованого вживання, актуалізації лінгвістичних одиниць, із їхнім постійним функціональним оновленням, а мовна – з їх узуально закріпленою конотативною ознакою. Мовленнєва експресивність панує над мовною, постійно збагачуючи її.

Здійснюючи лінгвостилістичний аналіз, слід звертати увагу на характер та особливості вияву інтенсифікованої мовленнєвої (мовної) виразності. Розрізняють *інгерентну* та *адгерентну експресивність*. Інгерентна притаманна мовній одиниці, є постійною й невід'ємною ознакою за будь-яких ситуативно-контекстуальних умов. Адгерентна – це така інтенсифікована виразність мовного знака, яка проявляється лише в певній мовленнєвій ситуації, лише в певному лінгвістичному контексті.

Із функційно-діахронічного погляду експресивність поділяється на *базову* та *похідну*. Базова (первинна) експресивність є традиційно-усталеною інтенсифікованою виразністю загальнонародних та авторських утворень, що входять до основного лінгвостилістичного складу мови. А от похідна (вторинна) експресивність вже накладається на базову й постає як наслідок строгої функційно-ситуативної зумовленості та певного структурно-семантичного оновлення мовного засобу.

За характером експресивність поділяють на *інтраперсональну* та *екстраперсональну*. Якщо експресивність має сенс для того, хто її продукує, то її вважають інтраперсональною. Коли ж вона створюється з метою справити враження на когось, тоді носить екстраперсональний характер.

Ступінь і сила експресивності не є однаковими. З цих міркувань виділяють експресивність *слабку*, *помірну* та *значну*. Слабкою вважається загальновживана, звична, часто використовувана експресивність, яка

простежується під час кореляції емоційно- й оцінно-нейтральних, але стилістично маркованих форм. Помірна експресивність – це базова інтенсифікована виразність, емоційно-оцінний компонент якої не викликає особливої психологічної напруженості мовлення. Значною називають базову експресивність, яка має яскраво виражене образне підґрунтя; оригінально створену й незужиту похідну експресивність; усю комбіновану експресивність; ту, яка виникає в результаті різкого відхилення від мовної норми.

Поняття «експресивні засоби мови» може трактуватися двояко. Експресивними називають як ті мовні засоби, що є інтенсифіковано виразними самі собою, так і ті, що є інтенсифікаторами виразності, чинниками, які збільшують виразність лінгвального знака (зокрема, морфеми, способи творення слів та ін.).

Зрозуміло, що всі експресивні засоби маркуються й сприймаються на фоні стилістично нейтральних мовних засобів, які не надають вислову особливого експресивно-стилістичного забарвлення. Говорячи про експресивно-стилістичне забарвлення, маємо на увазі таку додаткову (до основного номінативного значення) виражально-зображальну функцію, яка обмежує можливості використання мовного елемента певними умовами комунікації.

1.2 Термінологія (експресивно забарвлена лексика, науковці та дослідники)

Експресивне багатство нашої мови надзвичайно різноманітне. Його елементи існують на різних рівнях мовної системи й становлять сукупність семантико-стилістичних ознак мовних одиниць, які виступають засобами суб'єктивного ставлення мовця до змісту або адресата мовлення. Активно виявляючись на рівні мови й мовлення, лексична експресивність належить до найпродуктивніших, оскільки основне навантаження вербального вираження

почуттєвих інтенцій мовця, пов'язане із суб'єктивним баченням та оцінюванням фрагментів картин світу, виконують лексичні одиниці та їхні лексико-семантичні варіанти, належні до лексико-семантичного рівня [68, с. 11].

Емоційною називається та категорія слів, яка, крім об'єктивного лексичного значення, містить і значення суб'єктивне – ставлення мовця до висловленої думки. Коли людина, користуючись певним типом лексики, виражає свої позитивні чи негативні емоції, в цьому їй завжди допомагає експресія (сила, виразність), яка обов'язково супроводжує вияви почуттів. Тому розчленування цієї лексики на емоційну й експресивну (в процесі стилістичної характеристики), як правило, умовне [31, с. 98].

Емоційність пов'язана з усіма сферами діяльності людини. Взаємодіючи з раціональним, логічним, емоційно-марковані мовні одиниці вносять в усталені стандарти та штампи елементи нових виражальних засобів, у яких холодний розум поєднується з певним почуттям, емоція – з глибокою думкою, ірреальне – з національною реальністю, адже «те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається» [68, с. 187].

Мова характеризується рухливістю та відкритістю до змін, які в різні періоди її розвитку, залежно від зовнішніх та внутрішніх чинників, проявляються більш чи менш інтенсивно. Без сумніву, в періоди соціальних перетворень ступінь інтенсивності значно зростає й стає найпомітнішим у лексичному складі мови. Українська мова кінця XIX – початку XX ст., органічно поєднуючи досвід попередніх поколінь, значно розширила ресурси своїх виражально-зображальних засобів на всіх рівнях. Відомо, що лексико-семантична система є найбільш чутливою до суспільно-економічних, політичних, культурних і науково-технічних змін у житті суспільства. З огляду на це, разом із явним розширенням сфери функціонування української мови сталися зрушення комунікативно-прагматичного характеру, які

спричинили активізацію та поповнення запасу різнорівневих експресивних засобів.

Н. Бойко зауважує, що останнім часом «простежується чіткий антропоцентричний підхід до вивчення мови, що передбачає орієнтацію на такі проблеми, як «мова в людині» та «людина в мові» [8, с. 6]. Саме тому проблеми вивчення експресивності мовних засобів посідають помітне місце в сучасному мовознавстві.

Аналізована лексика як особливе та специфічне явище української літературної мови принагідно досліджувалася із соціолінгвістичного (В. Русанівський, Л. Ставицька, В. Чабаненко, О. Тодор та ін.), лексикологічного (М. Жовтобрюх, Л. Жаркова, Г. Сагач, О. Тараненко та ін.), національно-культурологічного (С. Єрмоленко, Н. Сологуб, А. Мойсієнко, І. Кононенко та ін.), стилістичного (В. Ільїн, В. Калашник, В. Ковальов, В. Чабаненко, Л. Пустовіт та ін.) поглядів.

А. Бурячок уперше в українському мовознавстві дослідив особливості вживання оцінної лексики в усному літературному мовленні. На думку вченого, до емоційно-оцінної лексики належать вигуки, інтимні звертання, слова із суфіксами зменшеності, пестливості, згрублості та ін. [10, с. 77].

Експресія – сила вияву почуттів, переживань, інтенсивність вияву виразності, характеристичності. Експресивність може міститися у значенні окремого слова (тоді така лексема є синонімом до нейтральної назви явища або поняття), а може створюватися описово (контекстуально). Всі стилі мови наділені певною експресивністю, яка накладає на їхні лексичні засоби відповідну барву (зокрема, науково-термінологічній лексиці властиве експресивне забарвлення сухості, холодності, книжності тощо). До складу емоційно-експресивної лексики належать слова, які вже в своєму значенні містять позитивну чи негативну оцінку та називають почуття, настрої, процеси, а також це слова, які можуть виражати позитив чи негатив щодо певних явищ із погляду автора та з погляду реципієнта. До цієї групи також належать слова, в яких оцінність виражається не лексично, а граматично,

тобто суфіксами чи префіксами емоційної оцінки. Не всі слова в українській мові мають постійне емоційне забарвлення – вони набувають його залежно від того, в якому контексті та з якою метою вживаються. В загальнонародній мові емоційно нейтральне слово має кілька емоційно-експресивних синонімів, які відрізняються ступенем вияву почуттів (*хороший – чудовий, прекрасний, захопливий, чудесний, блискучий, дивовижний, разючий* тощо).

Тому за емоційно-експресивними ознаками слова української мови поділяються на урочисті, риторичні, поетичні, жартівливі, іронічні, фамільярні, осудливі, презирливі, вульгарні, лайливі та ін. На розвиток емоційно-експресивної оцінності слова впливає постійне переносне, метафоричне вживання. Зокрема, метафоризувалися назви багатьох тварин, уживані зазвичай із різко негативною оцінкою. Важливу роль визначення експресивно-емоційного забарвлення слова має той контекст, у якому слово вжито. В контексті нейтральні слова під впливом лексичного оточення можуть набувати оцінності, урочиста лексика сприймається іронічно, лайлива – як засіб вияву позитивних емоцій та ін. Можна організувати контекст у такий спосіб, що в ньому слово буде сприйматися й у прямому, й у переносному значеннях одночасно. Таке зіткнення двох значень слова помітно посилює його експресивність. Емоційно-експресивні відтінки значення слова є одним із компонентів його стилістичної характеристики, значущим чинником при доборі мовних засобів. Слова з емоційно-експресивним значенням уживаються переважно в тих текстах, де постійно й послідовно виявляється емоційно-оцінне, характеризувальне ставлення до об'єкта. Переважно це розмовне мовлення, художні тексти, окремі жанри публіцистики. В. Виноградов зазначав: «Слова перебувають у безперервному зв'язку з усім нашим інтелектуальним та емоційним життям... Слово є водночас і знаком думки мовця, й ознакою всіх інших психічних переживань, що є завданнями й намірами повідомлення» [11, с. 21]. Учений акцентує увагу на тому, що слово фіксує в собі не лише суб'єктивну, а й суспільну оцінку: «Слово переливається експресивними барвами соціального

середовища. Відбиваючи особливість (індивідуальну або колективну) суб'єкта мови, характеризуючи його оцінку дійсності, воно кваліфікує його як представника тієї чи іншої соціальної групи» [11, с. 21].

Експресеми є найбільш характерними для усного побутового мовлення. Нас же цікавлять ті лексеми, що мають поняттєву основу, на якій ґрунтується значення експресеми. Услід за В. Чабаненком дотримуємося думки, що емоційні лексеми з чіткою поняттєвою основою розподіляються на: 1) ті, що називають (позначають) певні емоції та переживання; 2) слова, у значенні яких є емоційно-оцінний компонент [67, с. 148].

Емоційно-експресивні лексеми в мові художньої літератури набувають додаткових відтінків, які відсутні в цих словах поза межами художнього твору. Аргументується це тим, що на значення слова в художньому тексті впливає його образність. Добір лексем, їхнє поєднання, загальна тональність викладу, образні засоби, авторська манера оповіді – все це накладає відбиток на якість емоційно-експресивного забарвлення слова. С. Бирик зазначає, що розмовна лексика містить емоційно-оцінні, експресивні лексеми [5, с. 61]. До лексики розмовної мови дослідниця зараховує діалектні слова, просторіччя, жаргонізми, сленг, суржик тощо [5, с. 61]. Власне розмовну лексику визначають як слова, що є літературними, проте надають мовленню розмовного характеру. Л. Коробчинська виділяє три групи розмовної лексики: «1) власне розмовна лексика, 2) так зване просторіччя, 3) грубе просторіччя, або вульгаризми» [34, с. 3]. На відміну від Л. Коробчинської, Б. Коваленко розрізняє розмовну, вульгарну, просторічну, лайливу лексику та вважає, що стилістично знижена лексика покликана в художньому тексті зобразити невимушене, неофіційне спілкування для привернення уваги читача [30, с. 8].

Багато понять, що містяться в українській мові, означають не тільки сам матеріальний або духовний предмет, а й оцінку його з позиції мовця. Тобто слова розкривають не лише експресивне, але й просторічне значення, не відповідаючи літературним нормам.

Існує певне розмежування між просторічними та експресивними лексемами. Просторічні лексеми переважно характерні для мовців, які проживають на певній території, мають спільні захоплення, а також можуть перебувати в одній віковій групі. Тут простежується схожість із діалектизмами, хоча вони характерні не для певної етнічної групи, а субкультурної. Переважно просторічні лексеми належать до експресивної лексики, але не зводяться до неї, тобто є її підвидом.

Емоційну й оцінну лексику також вважають синонімічними поняттями, переважно через те, що експресивна лексика завжди висловлює певне ставлення мовця до предмета мовлення. Але іноді емоційні слова не містять оцінки з причини їхньої контекстуальності. Наприклад, «ах» люди кажуть тоді, коли в їхньому житті сталося щось хороше, й цей самий вигук можна почути, коли трапилося погане. Також до емоційної лексики не належать слова, лексичне значення яких вже містить оцінку. Вживання експресивної лексики – це використання слів, що мають емоційний складник, а не містять лише емоцію. Отже, можна зробити висновок, що слово стає оцінним тоді, коли на нього накладається емоційний складник через створення певного контексту. Водночас самостійне лексичне значення слова зберігається.

У повсякденному людському мовленні простежується значна частина оцінної лексики – переважно це слова, які використовуються при певному емоційному стані. Можна сказати, що в усіх сферах комунікації особистості, включно з діловою, присутня експресивна лексика. Експресивності можна надати будь-якій лексемі, ввівши її у певний контекст. Тому ми вважаємо, що експресивно-емоційна лексика посідає досить серйозне місце в українській мові. Якби її не було, то неможливим було б вираження почуттів людини повною мірою.

У складі лексики української літературної мови, пов'язаної з емотивністю, виділяють п'ять основних груп: 1) слова, що виражають, але не називають і не передають емоцій та почуттів (емоційні вигуки); 2) слова, що можуть викликати емоції й почуття, але не виражають і не передають їх

(*весна, вітчизна, війна, смерть, пожежа* та ін.); 3) слова, що тільки називають емоції та почуття або тільки повідомляють про «стан душі», не виражаючи й не передаючи їх (*любов, ненависть, радість, злість, дорогий, бридкий, веселитися, сумувати* та ін.); 4) слова, що виражають, передають і викликають емоції та почуття (*матусенька, всезнайко, бабій, очманіти* та ін.); 5) нейтральні, неемотивні в словниковій презентації слова, які набувають властивості виражати, передавати й викликати емоції та почуття тільки в мовленні (певному контексті, сполученні з іншими словами, внаслідок набуття словом суто індивідуального, суб'єктивного забарвлення).

В межах лексичного значення експресивного слова функціонують компоненти трьох різних рангів – денотативні, конотативні та образні. Вони можуть поєднуватися як у різних комбінаціях, так і представляти конотацію самостійно, оскільки вони містять ознаки соціальних, національно-культурологічних явищ, що є результатом суб'єктивного сприйняття мовцем реальної дійсності. Ці складні взаємозв'язки й породжують численність напрямків і підходів у дослідженні експресивної лексики. Функціонування її майже в усіх сферах спілкування можливе завдяки властивості експресивів виступати засобом вторинної номінації, бути виявом суб'єктивного складника в мовленні, його прагматичної орієнтації.

Критеріями розрізнення нейтральних та експресивних лексичних одиниць (лексико-семантичних варіантів) на семантичному рівні є такі чинники: 1) домінантна функція слова (номінативна чи експресивна); 2) специфіка семантичної структури (відсутність/наявність конотативного та образного макрокомпонентів); 3) відсутність/наявність формальних показників експресивності; 4) відсутність/наявність впливу контекстуально суміжних слів на семантичний план лексеми; 5) специфіка словникових тлумачень (відсутність/наявність метамовних лексем і висловів, що інформують про домінування емотивно-оцінних елементів, а також власне експресивних та стилістичних ремарок чи їхніх поєднань). Експресивна лексика може вживатися в усіх функціональних стилях літературної мови,

проте найактивніше вона використовується в художньому й публіцистичному, в ораторському й розмовно-побутовому мовленні. Образність, емоційне забарвлення певних категорій слів виступають як одна з неодмінних умов глибокого впливу на співрозмовника [46, с. 130].

1.3. Особливості функціонування експресивно забарвленої лексики в художній літературі

Стилістичне забарвлення слова пов'язане з його закріпленістю за певною сферою вживання, належністю до певного функціонального стилю. У кожному функціональному стилі, крім загальної, міжстильової, є спеціальна лексика, яка й визначає його специфіку. В художньому стилі – це слова-носії експресії живописання. В цій ролі часто виступає лексика, що протиставляється узвичаєному, нормативному в літературному мовленні, що сама є носієм емоцій та почуттів. Явище експресії хоча й розглядають як потенційно закладене вже в самій системі мови, однак здебільшого воно виявляється в мовленнєвій сфері. Об'єктивний зміст слова, перебуваючи поза межами мовного знака, має певні властивості: він може бути нейтральним, позитивним або негативним із погляду суспільної оцінки рис, притаманних мовним явищам.

Експресивно забарвлені лексеми в художніх творах, як стверджує Л. Жаркова, здатні передавати значно ширшу інформацію, семантично більш значущу, ніж експресивно нейтральні слова. Причини більшої вагомості оцінних слів пов'язані зі своєрідністю їхньої семантики. «Звичайно, теоретично кожне слово з певних обставин може стати носієм емоційного заряду, – зауважує Д. Шмельов, – проте очевидно, що можливості слів не однакові в цьому плані з погляду їхньої власне мовної значимості. Смыслова спрямованість одних слів така, що вони найчастіше вживаються в контекстах, які здебільшого не викликають емоційно-оцінних реакцій із боку

учасників мовного спілкування, тоді як інші слова, навпаки, за самим своїм семантичним змістом тяжіють до емоційно насичених контекстів» [26, с. 77].

У сучасній українській мові існує чимало таких слів, які означають певні почуття й тому містять емоційний елемент уже в своєму лексичному значенні [61, с. 174].

Емоційно-експресивні слова, крім понятійного, мають ще й емоційне значення, вказують на позитивну оцінку й тому мають експресію (тобто сильне вираження змісту чи емоцій). Емоційно-експресивна лексика слугує для вираження почуттів, емоцій, позитивних чи негативних оцінок, вона здатна викликати уявлення й асоціації. До емоційно-експресивних слів належать: *любов, щастя, ласка, втіха, радість, мудрість, добро, благочестя, милосердя, щирість, чесність, кохання, сум, горе, жаль, туга, дурень, недотепа, роззява, ледащо* та ін. Частина загальноновживаних слів, набуваючи емоційно-експресивних суфіксів, може переходити до розряду емоційно-експресивної лексики: *матінко, доленько, серденько, донечко, хлопчисько, козаченько, дівчинонька, місяченько, кониченько, бабище, гарнесенький, легесенький, самісінький* тощо.

У межах емоційно-експресивної лексики виділяється поетична. До неї належать уживані переважно в поетичному мовленні слова, які надають йому милозвучності, урочистості, піднесеності, образності. Вони здатні викликати в читача естетичну насолоду. Частина таких слів прийшла в українську літературну мову з фольклору: *гай зелененький, коник вороненький, козак молоденький, козаче-соколе, дівчина-калина, білеє личко, карії очі, голубонька, серденько, чистеє поле, синєє море, місяць яснесенький, темная нічка* й ін. Значну кількість поетичних слів українська мова успадкувала зі старослов'янської: *стяг, правиця, чоло, вуста, рамена, перли, благословляти, возлюбити, соратник, приязнь* та ін. Таку лексику прийнято називати книжною. До поетичної лексики української мови надходить поповнення й із художнього мовлення: *чари, розкіш, мрія, надія, щирий, неозорий, леліяти, дитинно* тощо.

За допомогою експресивної лексики, автор уводить читача в той чи інший період часу, історичних чи суспільних подій, передає емоційний стан героїв, розкриває колорит місцевості, задає темп читання художнього твору й т. п.

Експресивно забарвлена лексика використовується в художньому мовленні як один із найважливіших елементів, що допомагає автору більш повно розкрити характер героїв, їхню соціальну роль у суспільстві, а також сприяє розширенню меж використання лексики в художньому творі, надає різні варіанти яскравої мовної палітри й дає можливість досконало передати життя тогочасного суспільства. За допомогою експресивної лексики автор реалізовує приховане, глибинне в слові, збільшує виражальні можливості мови.

Лінгвісти виділяють два типи емоційно-забарвлених слів, що функціонують у сучасній українській мові. Емоційні лексеми першого типу – це слова, що виражають і поняття, й емоції водночас. В. Чабаненко поділяє їх на два розряди: 1) слова, які називають певні емоції та переживання; 2) слова, в значенні яких є емоційно-оцінний інгредієнт [68, с. 149]. Слова першого розряду виявляють можливості виразності в різних умовах по-різному. В наукових (філософських, психологічних) контекстах вони використовуються як стилістично нейтральні елементи, а в художніх творах, у розмовно-побутовому мовленні набувають суб'єктивних відтінків чи емоційності.

Емоційні лексеми другого типу – це емоційні вигуки, що є ніби симптомами різних психічних переживань людини, а також реакціями на певні фізичні подразнення. У писемному мовленні їхнє значення повністю розкривається тільки в широкому контекстуальному тлі. В усному мовленні емоційні вигуки можна визначити за інтонацією, силою й тембром голосу. В живому невимушеному мовленні – це природні сигнали, що спонтанно виражають підвищено-почуттєві стани суб'єкта, тому їхня інтенсифікована виразність є первинною. У писемному ж мовленні (зокрема в художньому)

емоційні вигуки – це вже не просто сигнали, а сигнали-імітації, тому тут їхня підсилена виразність є вторинною, штучною [68, с. 148].

Слова такого типу постають як еквіваленти висловів і виражають почуття, емоції, настрої людини або різні волевиявлення в їхньому найзагальнішому вигляді, не називаючи їх. Вони слугують для вираження емоційно-вольових реакцій героїв художнього твору. Як мовна одиниця, вигук створюється конкретною ситуацією мовлення, певним контекстом. Переважно вигуки супроводжуються специфічною видільною інтонацією. Вони можуть бути викликані почуттями здивування, обурення, болю, розчарування, радості, захоплення. Вигуки відбивають переживання, настрої, емоції, фізичний та психічний стан персонажів, а також їхні емоційні реакції на певні явища та події.

Розглядаючи аналіз художнього твору зі сторони емоційно-експресивної лексики, можна чітко виокремити дві групи лексем: - слова, які в своєму первинному значенні вже є експресивно забарвленими; - слова, в первинному значенні яких немає експресивності, але вона набувається в контексті, або за допомогою афіксів.

До першої групи слів, семантичне ядро яких саме собою несе позитивну або негативну інформацію відносно переважно абстрактні поняття (радість, щастя, сум, щастя, хвилювання, захоплення та ін.). Така експресія є постійною і невід’ємною ознакою цих лексем незалежно від ситуативно-контекстуальних умов. До цієї групи лексем належить емоційно-оцінна лексика. Вона містить яскраво виражену внутрішню експресію: несхвальні назви осіб (*шмаркач, босяцюр*), слова зневажливої оцінки (*покидько, селюк*).

До другої групи слів, в семантичному ядрі яких немає емоційної оцінки, відносно слова, які набувають у контексті або граматичним шляхом експресію. Лексеми цієї групи це переважно ті, емоційне звучання яких досягається засобами словотвору: зменшено-пестливі форми, утворені за допомогою суфіксів; слова зі значенням збільшення, згрублості.

Продуктивним засобом створення емоційного колориту, яскравості, образності мови є суфікси на позначення негативної суб'єктивної оцінки. Як показали підрахунки за 6-томним «Українсько-російським словником», суфікси на позначення негативної суб'єктивної оцінки виступають у значно меншій кількості слів, ніж суфікси позитивної оцінки (приблизно у 8 разів). Проте діапазон емоційних відтінків, яких здатні надавати іменникам негативно-оцінні суфікси, досить широкий: від слабо виражених відтінків згрубілості, зневажливості, несхвальної оцінки до яскраво вираженої зневаги, іронії, презирства, а в деяких контекстах — зненависті, наприклад: вітрище, бабисько, писака, зміюка, п'янюга тощо. Звичайно, самі суфікси не виражають зневажливого, іронічного чи якогось іншого значення — позитивної або негативної оцінки. Тільки сполучаючись із основами слів, суфікс по-новому освітлює зміст кожного слова. Розгляньмо, яких відтінків набувають слова, поєднуючись із суфіксами *-ищ-* *бабище, хлопчище*; *-иськ-* — *плечиська, вовчисько*; *-аг-, -яг-* — *мотяга, скупердяга*; *-юк-* — *свинюка, шаблюка*; *-як-* — *свиняка, шматуряка*. Зменшено-пестливі суфікси *-очк-, -иць-, -к-, -еньк-* створюють привабливий образ герої.

До цієї ж групи лексем віднесемо і порівняння. Порівнянням називається словесний вираз, в якому уявлення про зображуваний предмет конкретизується шляхом зіставлення його з іншим предметом, таким, що містить у собі необхідні для конкретизації уявлення ознаки в більш концентрованому вияві. Дану фігуру художньої мови, автор використовує задля того, щоб деякі предмети, явища, реалії пояснити через зіставлення їх з іншими, у яких потрібні автору властивості, ознаки, моменти, аспекти виявляються виразно, ефективно, доступно.

В системі засобів поетичного вираження мовлення порівняння виступає, чи, точніше, психологічно сприймається як форма ускладнення епітета, свого роду розгорнутий епітет. «Проста вказівка на ознаку, що вимагає підкреслення, — пише в цьому зв'язку Б. Томашевський, — не завжди задовольняє вимоги виразності. Аби безпосередніше вплинути на

почуття, потрібно більш конкретне уявлення про ознаку, про яку слід нагадати й до якої привертається увага. Тому інколи найменування ознаки супроводжується зіставленням означуваного з предметом або явищем, що має дану ознаку в повній мірі». Розрізняють такі основні типи порівнянь — просте, поширене, приєднальне, заперечувальне.

1. Простим називається порівняння, в якому порівнювані предмети зіставляються за однією або кількома однорідними ознаками, наприклад: *«Ніжна, вразлива, немов мімоза, з сумовитими очима...»* (О. Кобилянська).

2. Поширеним називається порівняння, в якому порівнювані предмети зіставляються одночасно за кількома ознаками, наприклад: *«Слів є відмінна природа: одні є скучні і сіряві, // Як придорожні пили; другі, як свіжий пісок // На узбережжях відлюдних, нам радують око і душу; // Мужнє гранітне зерно треті нагадують нам; // інші — немов діаманти, що блиском споріднені з сонцем: // Розкіш тасмну в душі будить їх радісна гра...»* (М. Зеров). До особливого різновиду належить таке поширене порівняння, в якому «образ», тобто те, з чим зіставляється предмет, розгортається в окрему образну картину, яка може становити й самостійний інтерес. Подібні порівняння зустрічаються вже в Гомера. Неперевершеним майстром таких порівнянь вважається М. Гоголь: *«Вошедши в зал, Чичиков должен был на минуту зажмурить глаза, потому что блеск от свечей, ламп и дамских платьев был страшный. Всё было залито светом. Чёрные фраки мелькали и носились врознь и кучами там и там, как носятся мухи на белом сияющем рафинаде в пору жаркого июльского лета, когда старая рубит и делит его на сверкающие обломки перед открытым окном; дети все глядят, собравшись вокруг, следя любопытно за движениями жёстких рук её, поднимающих молот, а воздушные эскадроны мух, поднятые легким воздухом, влетают смело, как полные хозяева, и, пользуясь подслеповатостью старухи и солнцем, беспокоящим глаза её, обсыпают лакомые куски где вразбитную, где густыми кучами. Насыщенные богатым летом, и без того на всяком шагу расставляющим лакомые блюда, они*

влетели вовсе не с тем, чтобы есть, но чтобы только показать себя, пройтись взад и вперёд по сахарной куче, потереть одна о другую задние или передние ножки, или почесать ими у себя под крылышками, или, протянувши обе передние лапки, потереть ими у себя над головою, повернуться и опять улететь, и опять прилететь с новыми докучными эскадронами» («Мертві душі»).

3. Суть приєднального порівняння, за визначенням Б. Томашевського, полягає в тому, що «...спочатку подається предмет, а потім, коли вичерпана тема, яка стосується предмета, після сполучникового слова „так" подається образ»; Приєднальна форма порівняння вживана майже виключно в індивідуально-авторській поезії: *Як човен веселий, відчаливши в море, По синім кришталі за вітром летить І веслами воду і пінить, і оре, Лебежою шиєю в хвилях шумить, — Так дикий арап, поводи відпустивши Коню вороному, в пустиню біжить.* (Л. Боровиковський)

4. Заперечувальне — це порівняння, побудоване не на зіставленні, а на протиставленні предметів. Ця форма порівняння найбільш типова для фольклорної поезії; в індивідуально-авторській поезії вона найчастіше використовується з метою стилізації: *Не китайкою покрились Козацькії очі, Не вимили біле личко Слізоньки дівочі: Орел вийняв карі очі На чужому полі, Біле тіло вовки з'їли, — Така його доля.* (Т. Шевченко).

Порівняння, подібно до інших засобів художнього у вираженні мовлення, не лише конкретизує уявлення про предмет, про який ідеться, а й відображає емоційне ставлення до нього мовця.

Порівняння — троп, який полягає у поясненні одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою компаративної зв'язки, тобто єднальних сполучників: як, мов, немов, наче, буцім, ніби та ін. («*Блукай та їж недолі хліб і вми, Як гордий флоренцієць, у вигнанні*» — Ю. Клен) або предиката — подібний, схожий, нагадує, здається та ін. («*На людське серце свічка є подібна*» — Б.-І. Антонич).

Своєю рухливою синтаксичною структурою, розширенням часового та просторового аспектів (минуле та майбутнє) порівняння різниться від метафори, де неприпустимі обставини часу та місця, — лаконічної образної формули, що посідає місце предиката у реченні.

Подеколи у порівнянні опускаються сполучники, наближаючи його до метафори: *«Книги — морська глибина»* (І. Франко). Трапляються випадки вживання порівняння у художніх текстах у вигляді придієслівного орудного відмінка: *«Кришталь, кришталь... і золоті ворота / Горять на сонці дорогим вогнем»* (О. Зуєвський).

Цей троп має велику традицію, він широко застосовується в усній народній творчості (*«Парубок, мов явір»*, *«дівчина, як зоря»* та ін.).

Фразеологізми також відносяться до цієї групи лексики. Фразеологічна експресивність виникає за умов особливого використання фразеологічних одиниць. Індивідуальні трансформації фразеологізмів створюють яскраву експресивність. Серед дослідників немає одностайності в поглядах на експресивно-стилістичну класифікацію фразеологізмів. Одні лінгвісти поділяють фразеологізми, як і лексичні одиниці, на три групи: міжстильові, розмовні та книжні (І. Федоров, О. Пономарів, М. Алексєнко, А. Грищенко та ін.) [24, с. 103]. М. Шанський також виокремлює ці три групи фразеологічних одиниць, але додає фразеологічні архаїзми й історизми [6, с. 47]. І. Лепешев, зважаючи на те, що міжстильових фразеологізмів у мові обмежена кількість, пропонує поділяти фразеологічні одиниці на дві групи: фразеологізми, які закріплені за певними стилями, і фразеологізми, які не закріплені за певними стилями [17, с. 63]. О. Молотков виокремлює просторічні та грубувато-просторічні фразеологізми, але не розрізняє стилістично-нейтральної та розмовної фразеології [42, с. 223].

За походженням і традицією використання А. Кожина виділяє книжні та розмовні фразеологічні одиниці, а за сферою використання — фразеологію функціонально-забарвлену (фразеологічні одиниці наукового, офіційно-ділового та публіцистичного стилів) [32]. Окрему групу становлять поетичні

фразеологічні одиниці. В експресивно-емоційному аспекті виокремлено фразеологізми високі, піднесені; несхвальні; іронічні; жартівливі; грубі [20, с. 13]. Експресивне (лат. виразне, випукле) забарвлення пов'язане з виражальними особливостями фразеологічної одиниці [69, с. 98].

Експресивність детермінована насамперед «інтенсифікованою напругою» семантики фразеологічної одиниці, показником якої в дефініції виступають семи типу дуже, надзвичайно, зовсім, повністю: *білий як сніг* – дуже, надзвичайно (білий); *і в ложці води не спіймаєш* – дуже хитрий; *як на кілочках* – дуже занепокоєний; *(не знати) ні сном ні духом* – зовсім (не знати); *розсердити до кінця* – зовсім, повністю (розсердити); *хоч в око стрільни* – дуже темно; *хоч греблю гати* – дуже багато.

Немотивованість фразеологізмів, незрозумілість окремих компонентів – теж джерело експресивності (*залити сала за шкуру; не до Петра, а до Різдва; ні пуху ні пера, відважити солі, витрішки продавати*). Звичайно їхня семантика «злита» з художньо-поетичною, «опрацьованою» усною формою. Часто це римовані компоненти фразеологічних одиниць (*було та загуло; з пучок та з ручок; міняти шило на мотовило*); фразеологізми із синонімічними компонентами (*з вогню та в полум'я; всякий і кожний; пройти крізь сито й решето; переливати з пустого в порожнє*); з паронімічними компонентами (*з скрипом-рипом; тринди-ринди коржі з маком; ні хуху ні духу; на галай балай*); фразеологічні одиниці з компонентами прикладкового характеру (*ділити хліб-сіль пополам; різати правду-матінку*); з антонімічними компонентами (*робити добру міну при недобрій грі; за і проти; альфа й омега; і вдень і вночі; видно й невидимо; і в огонь і в воду*) [62, с. 206]. Експресивне забарвлення фразеологічних одиниць завдячує й компонентам-тавтологізмам (*без роду й прароду; мішок мішком*); усталеним сполукам з нереальним образом (*душа в п'ятки втекла; ходити по лезу ножа*); каламбурам (*без ножа різати; без ночі не тутешній*). Експресивні фразеологізми характеризують або стан мовця, або його ставлення до висловлюваного.

Більшість слів, навіть стилістично забарвлених, сприймається без будь-яких емоцій. Це експресивно нейтральна лексика - загальноновживана лексика, що не пов'язана з певними функціональними різновидами мови і не має експресивного забарвлення. Вона охоплює слова, якими послуговуються всі, хто володіє мовою. Ці слова пов'язані з повсякденним життям, із спільними для більшості носіїв мови поняттями, є звичайними, зрозумілими для всіх назвами явищ природи (*сніг, дощ, вітер*), тварин і рослин (*корова, кіт, соловей, пшениця, соняшник, груша, дуб*), родинних стосунків (*батько, мати, дід, баба*), речей, пов'язаних із життям людини і їх частин - предметів побуту, страв, предметів одягу (*хата, стіл, стеля, ніж, ложка, хліб, сіль, борошно, борщ, каша, костюм, пальто, сорочка*), органів людського тіла (*голова, рука, око, нога, ніс*), кольорів (*червоний, зелений, рожевий, білий*), дії і стану (*плакати, летіти, бігти*), місця, часу (*там, сьогодні, завтра*), чисел, числових понять (*три, чотирнадцять, сотня, половина*), службових елементів (*і, але, якщо, бо, в, на, перед, під, через*) тощо. Стилiстично нейтральна лексика - основа усного й писемного мовлення.

До другої групи лексики можна віднести слова, що є емоційними синонімами до стилістично нейтральних слів. Вони несуть у собі позитивне чи негативне емоційне забарвлення і різняться ступенем вияву почуттів (*хороший – чудовий, прекрасний, захоплюючий, чудесний, блискучий, дивовижний, разючий* та ін.).

У структуруванні експресивних висловлень беруть активну участь похідні або первинні вигуки, а також одиниці, співвідносні зі словами повнозначних частин мови та зі словами-морфемами, що також віднесемо до другої групи експресивної лексики.

Переважає більшість вигуків є багатозначною. Залежно від значення в контексті та інтонації вони виражають різні емоції та почуття або волевиявлення мовця.

До нових тенденцій синтаксису сучасної української мови належить посилення експресивізації висловлень. Розпочинаючи з 60-х рр. XX ст., у

мовознавстві з'явився спеціальний термін „експресивний синтаксис”, хоча і до цього часу саме поняття експресивного синтаксису залишається нечітко окресленим. Можна сказати, що рівень експресії учені простежують загалом як систему стилістичних чи риторичних фігур або як систему образних засобів у художньому тексті. Його по-різному витлумачують мовознавці, пропонуючи різні парадигми наукової інтерпретації тексту: функціонально-прагматичну (В.Н.Уоллер) [65] чи художньо-естетичну (А.П.Сковородников, В.М.Телія) [48, с. 20]. Категоріями експресивного синтаксису є поняття „експресія”, „експресивний”, „експресивність”, „експресема” та деякі ін.[18, 24, 40, 69, 68].

Експресія пов'язана з усім комплексом людської психології, поведінки, мислення, досвіду, оцінок, стереотипів тощо. Вона виявляє себе в тому, що мова, як зауважує автор монографії „Мова як духовний адекват світу (дійсності)” Ольга Федик, „несе на собі емоційні відбитки особистості, що кожен мовний текст, будучи відокремленим від мовця, зберігає емоційний заряд особистості, який відповідно викликає емоційне сприйняття його” [66, с. 192].

На особливу увагу заслуговує проблема семантико-синтаксичної репрезентації речень з експресемами, до яких належить іменникова, прикметникова й дієслівна лексика розмовної мови. Проблема експресивізації висловлення перебуває в центрі досліджень українських мовознавців С.Я. Єрмоленко, М.Я. Плющ, А.П. Загнітка, С.П. Бирик та ін.

Мовленнєва діяльність як акт окремого індивіда чи багатьох мовців є водночас продуктом певного колективу (етносу), що „виявляє, – як тонко спостерегла М.Я. Плющ, – свою сутність у породженні висловлювань, які сприймає й декодує співрозмовник. Ці обидві сторони мовленнєвої діяльності безпосередньо пов'язані з мисленнєвою діяльністю людини, у процесі якої породжується висловлення” [45, с. 7].

Особливо актуальним постає питання про синтаксичний статус так званих „експресивних висловлень”, тобто позначених суб'єктивізацією.

Більшість учених сходяться на тому, що висловлення – це мінімальна одиниця комунікативного синтаксису, яка є не тільки безпосередньою реалізацією у мовленні речення-конструкції, але й продуктом завершеного акту комунікації, мовленнєвим втіленням думки, волі, стану, почуттів мовця. Закони побудови висловлення підвладні трьом кутам синтаксичного трикутника: „мислення – комунікація – мова”. І комунікативний задум, і комунікативний мотив, і його розгортання (синтаксування) здійснюються у висловленні завдяки самій потребі мовців спілкуватися, тобто потребі передачі певної інформації співрозмовникові у певній ситуації спілкування, а разом з тим і свого стану, свого ставлення до повідомлюваного, до співрозмовника тощо. Це виокремило проблему „суб’єктивізації” висловлення, співвідношення диктуму і модусу, як і питання про „експресему” в синтаксисі.

Окремі лінгвісти пов’язують проблему експресивного в синтаксисі з поняттям суб’єктивної модальності, яку тлумачать як факультативну ознаку речення. Наприклад, спеціалізованими конструкціями експресивного синтаксису є фразеологізовані структури усного розмовного мовлення [70, с. 35-42; с. 51-64].

Ще інші дослідники експресивного синтаксису вважають, що експресія досягається порушенням синтагматичного ланцюжка словоформ, зумовлених стійкими морфологічними показниками синтаксичних зв’язків, тобто сегментацією, парцеляцією та приєднанням [27, с. 523]. До експресивних прийомів А.П. Загнітко зараховує парцеляцію, сегментацію, лексичний повтор з синтаксичним поширенням, питальні конструкції в монологічному мовленні, номінативні речення (переважно ланцюжки номінативних речень), вставлені конструкції, особливі випадки вживання словоформ. Інколи до цих прийомів відносять еліipsis, антиеліipsis, усічення (недомовленість), береться за основу економність та синтаксична надлишковість структур [48, с. 40-48; с. 72-85; с. 91 і далі].

Безперечно, найвиразнішим засобом експресивізації висловлень є так звана „експресивна лексика”, яка порівняно часто вживається в усних розмовних текстах, тоді як в літературній мові її послідовно зараховують до периферійної сфери словникового запасу [7, с. 10-21]. У розмовній мові експресивна лексика використовується активно і природно. Вона виконує низку важливих для комунікації функцій, а саме: 1) створює колорит неофіційного, невимушеного спілкування добре знайомих один з одним людей; 2) створює мовленнєвий колорит міжособистісних стосунків – інтимності, доброзичливості або, навпаки, неприязні, ворожнечі; 3) виражає оцінне ставлення мовця до якоїсь людини, її вчинків чи до предметів та явищ навколишньої дійсності; 4) служить засобом вираження світу емоцій, почуттів (страху, суму, горя, радості, здивування тощо). Крім того, як зазначає О. Іванцова, вони мають „високий ступінь суб’єктивності, відображення особистісного начала” і кожна мовна особистість має „свій індивідуальний набір засобів створення експресивності вислову” [29, с. 78]. Експресивною домінантою у висловленні може бути будь-який член речення, відповідно актуалізований експресивізацією лексичного значення, інтонацією та порядком слів, логічним наголосом, сурядний ряд словоформ (нанизування однорідних членів речення), відокремлення, пояснення тощо.

Експресивна лексика привертає увагу лінгвістів не лише з боку динамічних процесів в семантиці (Н.І. Бойко, В.А. Чабаненко) [8, с. 7], але й з боку емотивних та аксіологічних функцій (Вольф Е. М.) [14], психолінгвістичних функцій та з функціонально-семантичного та комунікативно-прагматичному поглядів (В.М. Уоллер та ін.) [65, с. 62-71], як також з боку лінгвостилістики (С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко, М.Я. Плющ та ін. [24, с. 156-157; 40, с. 25-28].

Експресія слова виявляється в контексті, у зв’язку з іншими лексичними одиницями, вона сприймається як зовнішній маркер, що проявляється у зв’язку зі стильовою контрастністю, несподіваними асоціаціями і є відображенням динамічних процесів у мовленні [8, с. 195].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Отже, експресивність – це властивість мовного знака, у силу якого він сприймається автоматизовано, безпосередньо впливаючи на уяву адресата чи його емоційну сферу; експресивним може бути будь-яке висловлювання, якщо воно неочікуване та непередбачуване, а й експресія – це виражально-зображувальні якості мови, які відрізняють її від звичайної, стилістично нейтральної, роблять мовленнєві засоби емоційно забарвленими.

Експресема – це елемент лінгвостилістичної системи, мовленнєва одиниця, вжита в експресивно-стилістичній функції, яка суміщає в собі власне лінгвістичне значення з емотивним, аксіологічним, волюнтативним, естетичним, художньо-образним, оцінним тощо. Розрізняють експресеми різних рівнів: фонетичні, лексичні, фразеологічні, словотворчі та граматичні (морфологічні й синтаксичні). Експресемами можуть бути різнорівневі одиниці мови, диференційними ознаками яких є логічно-емоційне підсилення як наслідок формальних і семантичних трансформацій порівняно з узуальними одиницями мови.

Експресивно забарвлені лексеми в художній літературі допомагають краще передавати значно ширшу інформацію, семантично більш значущу, ніж експресивно нейтральні слова. Тому автор вживає у своїх текстах як слова, що виражають і поняття, й емоції водночас, так і емоційні вигуки, що є маркерами різних психічних переживань людини та реакціями на певні фізичні подразнення. Всі емоційно-експресивні лексеми першого типу допомагають передати різноманітні почуття та настрої персонажів, такі як: кохання, любов, радість, сум, страх, жах тощо. Емоційно-експресивна лексика другого типу вживається з метою вираження здивування, роздратування, захоплення та ін. Добір цих лексем, їхнє поєднання, загальна тональність викладу, образні засоби, вживані в усьому текстовому масиві, авторська манера оповіді – все це накладає відбиток на якість емоційно-експресивного забарвлення слів, завдяки використанню яких досягається

мета вразити читача, змусити його хвилюватися за героїв, співчувати їм, радіти разом із ними.

У мові художньої літератури емоційно-експресивна лексика набуває додаткових відтінків, відсутніх у цих словах поза межами художнього твору. Пояснюється це тим, що на семантику слова в художньому тексті діє його образне спрямування. Добір лексем, їхнє поєднання, загальна тональність викладу, образні засоби, авторська манера оповіді – все це накладає відбиток на якість емоційно-експресивного забарвлення слова.

За допомогою експресивної лексики, автор уводить читача в той чи інший період часу, історичних чи суспільних подій, передає емоційний стан героїв, розкриває колорит місцевості, задає темп читання художнього твору й т. п.

Емоційно знижена лексика — різновид оцінної лексики, яка є дійсністю не лише думок, а й почуттів людини. Вона допомагає у викритті й активному засудженні всього того, що заважає в суспільному житті.

Експресивна лексика формує суб'єктивно-модальний план тексту через експресивні контексти (висловлювання), які становлять основу структурно-семантичної організації художніх творів. В аспекті текстових функцій експресеми беруть активну участь у моделюванні явищ синтагматичного характеру, до яких належать фігури мови, що полягають в особливій синтаксичній організації висловлювання для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту.

РОЗДІЛ 2

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКСПРЕСИВНО ЗАБАРВЛЕНОЇ ЛЕКСИКИ В РОМАНІ МАРИНИ ГРИМИЧ «КЛАВКА»

2.1 Лексеми, що містять емоційну оцінку в своєму первинному лексичному значенні

2.1.1 Лексеми, які називають відчуття, настрої, процеси

Слово є центральною функціонально-структурною одиницею мови. Лексичне багатство мови сприяє найточнішому сприйнятті оточуючого світу. Проблема експресивності і виразності мови є досить актуальною в сьогоденні.

Б. Кроче вважає, що основна функція мови – експресивна, під кутом зору якої і має вивчатися мова.

У досліджуваному романі Марини Гримич «Клавка» виокремлюємо дві групи лексичних експресивів: внутрішньосистемні та контекстуальні.

Внутрішньосистемні (фонові, інгерентні, словникові, парадигматичні) експресиви – це слова, семантичне ядро яких саме собою несе позитивну або негативну інформацію. Більшість з них – це абстрактні поняття (радість, щастя, сум, щастя, хвилювання, захоплення та ін.). Така експресія є постійною і невід’ємною ознакою цих лексем незалежно від ситуативно-контекстуальних умов. Наведемо приклади, за допомогою яких прослідковується емоційний стан героїв, та емоції, що виникають від прочитаного у читача:

- радість: *За вже зачиненими дверима він похвалився мамі новиною* [1, с. 11]; *не перестаючи сміятися, пошепки заперечила Клавка* [1, с. 16]; *Жінки захихотіли* [1, с. 16]; *Всюди панувала радість від того, що наші наступали, всі розуміли, що треба потерпіти ще трохи, і перемога буде за нами!* [1, с. 48]; *Письменники поверталися з евакуації, з фронту. Разом облаштовували побут, ремонтували РОЛІТ... Усі перебували у якійсь ейфорії — от зараз почнеться нове життя, знову поллється рікою творчість...* [1, с. 48]; *Клавка*

від задоволення почервоніла. Від таких слів її самооцінка виросла до неможливості. Бути другом і секретарем (нехай навіть неофіційним) Прохорової — це великий комплімент! [1, с. 50]; О! — зрадів він. — На клені почервоніло кілька листочків... [1, с. 56]; Серце мало не вистрибувало з грудей, і всі незгоди розчинялися в повітрі. Всі були радісні й доброзичливі [1, с. 70]; О-о-о! Євлизето Петрівно! — пожартувала вона до свого відображення. — Дела ваші плохі! — І знову розсміялася [1, с. 93]; Їй бадьоро підспівували Єлизавета з Клавою і малий Костик, чеберяючи ніжками [1, с. 121]; Ця новина всіх збадьорила. Друзі з задоволенням вилізли з машини [1, с. 124]; Дивись, дивись, Клавко, скільки я грибів назбирав! — подитячому радісно хвалився Павло Минович [1, с. 125]; Вона кинулась йому на шию і поцілувала: — Ви справжній друг! [1, с. 163];

- щастя: А Клавка насолоджувалася можливістю провести ранок вихідного дня у Єлизавети Петрівни [1, с. 16]; життя прекрасне, край цвіте, книг з'являється все більше і більше, всі в доброму настрої, всі веселі [1, с. 47]; Баратинський ще міцніше обійняв її і вп'явся їй в губи, а Клавка лише й устигла подумати: «Перший поцілунок! Нарешті дівчинка подорослішала!» По всьому тілу розлилося тепло блаженства... [1, с. 96]; У машині запанували веселоці [1, с. 135]; У неї всередині, в ділянці сонячного сплетіння, завихалася гойдалка, повна щастя [1, с. 185]; Щодо Клавки, то ця пропозиція прозвучала саме тоді, коли вона перебувала на найвищій точці амплітуди своїх душевних переживань. Її охопило щастя. Безмежне щастя [1, с. 235];

- закоханість, кохання: Я ж любила іншого — Андрюшу [1, с. 29]; це була її, Клавчина, «судьба»: «орел» і «грудь в орденах» І вона просто фізично відчула, як «встала її чолка» [1, с. 50]; Його посмішка більше не була формально чарівною. Вона була щиро обворожливою. Так посміхаються чоловіки, коли хочуть сподобатися жінці [1, с. 50]; Цей порух мало не звів Клавку з глузду. Все навколо раптом почало переливатися неймовірними барвами, неначе новорічна ялинка, серцю стало тісно в грудях, воно

несамовито рвалося на волю [1, с. 51]; очі блищали, щоки горіли, вуха палали і на лобі було написано великими буквами: «Я закохалася!» [1, с. 51]; Я так любив тебе, примхливу, ніжну, чисту! [1, с. 62]; Він узяв її за праву руку. Вона не опиралася [1, с. 72]; Баратинський ще міцніше обійняв її і вп'явся їй в губи, а Клавка лише й устигла подумати: «Перший поцілунок! Нарешті дівчинка подорослішала!» По всьому тілу розлилося тепло блаженства... [1, с. 96]; Він назвав мене Клавочкою і посадив у себе в кабінеті, а не в приймальні, як минулого разу! — закалатало її серце [1, с. 168]; Клавка відчула знову в районі сонячного сплетіння ледь відчутну вібрацію, ненав'язливу, але ритмічну [1, с. 190];

- захоплення: Вевюрко дуже цікаво писав про хасидський побут [1, с. 13]; Естер, дуже освічена і надзвичайно ефектна жінка [1, с. 14]; Ви ж герой! Ви — фронтовичка! У вас же «Червона зірка»! І купа медалей [1, с. 16]; Прохорова в такі хвилини милувалася своєю секретаркою з її талантом робити кілька несумісних справ одночасно [1, с. 16]; краще за неї ніхто не приводив взуття в порядок [1, с. 25]; Андрюшо, оцей рядок просто геніальний [1, с. 41]; Мудрець — у слові, у піснях — учитель... [1, с. 42]; Ви великий і незрівнянний! [1, с. 47]; Знаєте, я люблю Рильського за те, що у нього все правильно, все бездоганно, у відповідності і з законами мови, і з законами естетики — так, як і має бути... [1, с. 60]; А Малишка я люблю за те, що у нього, начебто, все неправильно, і разом з тим воно також геніальне [1, с. 60]; Жодної помилки. Жодної опечатки. Чудово! [1, с. 88];

- здивування: «Я?» — здивувалася вона [1, с. 37]; Клавка дивувалась: як таке можна казати начальству? [1, с. 44]; Клавка отетеріла і запідозрила щось неладне [1, с. 89]; Клавка здивувалася: шампанське, що за розкіш! [1, с. 108]; Мамо рідна, вона ще й книжки читає! [1, с. 167]; Хіба їй 52 роки? Вона ж справжня руїна [1, с. 181]; Це що, обручка? [1, с. 208]; Як — Тичина? Знову? [1, с. 214]; Та ти шо? Так і сказав? [1, с. 223];

- хвилювання: Клавка, немов ошпарена, вискочила з ліжка, похапцем «почистила пір'ячко», вибігла з дому, стрімголов промчала прохідними

дворами і підворіттями через скверик до будинку РОЛІТу і злетіла сходами на третій поверх, пройшло не більше семи хвилин. Але все одно вона катастрофічно спізнилася! [1, с. 7]; Ледве переводячи подих, вона тремтячою рукою натиснула на гудзик дзвоника і стала нервово чекати [1, с. 7]; Клавка нервово йорзала на місці [1, с. 7]; І що він кричав цієї ночі? [1, с. 12]; нашттовхнувшись на прискіпливий погляд письменниці, тоді з переляку різко опустила голову [1, с. 23]; Коли німець здав виріб на аналіз, то виявилось, що він з людського м'яса [1, с. 24]; Натомість Клавка розхвилювалася. Тремтячими руками вона витягла з шафи папку з протоколами [1, с. 34]; Духмяний витягнув з глибокої кишені штанив якийсь зіжмаканий несвіжий жмут матерії. Це виявився носовик, і він витер ним спітнілого лоба [1, с. 36]; Максим Тадейович нервово зайорзав на місці [1, с. 38]; На другому кінці дроту почувся схвилюваний голос Катерини Миколаївни [1, с. 39]; У Максима Тадейовича все добре? Щось мені сон поганий приснився... [1, с. 39]; Рильський здогадався, хто дзвонить, і розхвилювався [1, с. 39]; А раптом поїзд відмінять чи ще щось! [1, с. 39]; Вона не могла впоратися з хвилюванням, яке несподівано її охопило [1, с. 47]; Серце несамовито гупало, на скроні пульсувала жилка [1, с. 51]; Ніздрі Олександра Сергійовича затремтіли, а очі збентежено забігали [1, с. 81]; Клавка нервово смикала задирку на пальці [1, с. 162]; Переживала Клавка [1, с. 163]; Клавка відчула знову в районі сонячного сплетіння ледь відчутну вібрацію, ненав'язливу, але ритмічну [1, с. 190]; Як би тут не оскандалитися! [1, с. 205]; Клавка здригнулася: — Чому так спішно? [1, с. 212]; Обережно! — кинула навздогін йому Єлизавета Петрівна. — Він контужений! Псих! Він і вбити може! [1, с. 230]; і вона почала намацувати його тремтячими руками між шпалами [1, с. 253];

- розчарування: Єлизавето Петрівно, вам там нічого не світить [1, с. 14]; А оскільки таке буває лише у фільмах, то краще купити того папугу [1, с. 29]; Борис — примітивний жеребець, і це вагома причина, щоб Клавку назавжди відвернуло від нього [1, с. 122]; не бажаючи вірити в те, що

намальована нею щойно картинка раю — усього лише плід її фантазії [1, с. 136]; Поцілунок був сухим і безбарвним. «Формальним», — підбрала епітет Клавка [1, с. 212];

- обурення, гнів: Єлизавета Петрівна насупилася [1, с. 14]; Я ж не сліпа! І не глуха! [1, с. 15]; Щось ви неправильно говорите! Я цього не чула! — і Клавка демонстративно затиснула собі вуха двома вказівними пальцями [1, с. 15]; Ну як ви можете такі дурниці розповідати! — обурилася Клавка, почувши цю байку з уст Гречанки. — Жодна лабораторія в світі не розпізнає таке, тим більше під час війни та розрухи! [1, с. 24]; Гречанка підвела на неї гнівний погляд. Здавалося, її чорні очі пропечуть Клавку наскрізь: — Ти що слухаєш брудні плітки! Не було такого! [1, с. 25]; Еммо Германівно, ну скіки мона! Скіки мона! Я вже не можу цього чути! [1, с. 29]; Клавко, я не знаю що тобі сделаю! [1, с. 31]; Вона не могла тільки втямити, причому тут вона [1, с. 34]; Той награно сердито поморщився і махнув головою вбік, мовляв: «Я ж тобі казав — ушивайся!» [1, с. 37]; Яка маніловщина! Га? І вашим, і нашим. Просто віртуозна спекуляція гаслами! І що ж ми ухвалюємо? [1, с. 37]; Духмяний вирячив очі. Такого нахабства він не сподівався: його перебили якимись побутовими, можна сказати, міщанськими розмовами! Йому аж забракло повітря [1, с. 39]; Духмяний обертався то в один, то в другий бік, а потім бризнув на неї слиною: — Я сказав геть звідси! [1, с. 39]; Клавка не витримала і люто бовкнула до нього: — Так тобі й треба, козел! — і побігла коридором [1, с. 40]; «Всі в цій кімнаті!» — ця фраза зачепила всіх за живе. Ще не встиг оселитися, а вже починає повчання [1, с. 55]; Лізко, замовкни! [1, с. 104]; Я тут лузаю йому насіння всю дорогу, а від вас «нікакої благодарності!» [1, с. 133]; Оце так! Примазується до молодих талантів, хоча сам іще нічого путнього не написав! [1, с. 178];

- байдужість: Гречанка ніскільки не збентежилася [1, с. 24]; Вона була настільки виснажена, що зараз, у цю мить, їй було просто все одно [1, с. 204]; І нехай він буде сто разів жонатий — їй байдуже [1, с. 204]; І навіть якщо вона завтра не з'явиться на роботу й за це її звільнять — начхати. Їй

начхати на весь світ... Начхати... [1, с. 247]; Міліціонер ковзнув по ній байдужим поглядом і відвернувся [1, с. 250]; Пацан навіть не обернувся [1, с. 253];

- страх: йшла до цього Євлампія, який славився також своїми екзорцистськими сеансами й особливими відносинами з потойбічним світом [1, с. 21]; Я підходжу до дверей вітальні, а там збіглися офіцери, і мої батьки, і вся наша прислуга. І всі метушаться, кричать, плачуть. Я зазираю через плече — а він лежить. Півчерепа йому знесло, і мозок — на підлозі, на стінах — всюди... [1, с. 29]; О, це вже було серйозно. Клавка навіть перестала реагувати на «га?» [1, с. 38]; Клавка з переляку мало не скрикнула [1, с. 100]; Клавка аж голову в плечі втягнула, перелякавшись того, що почула від Єлизавети Петрівни [1, с. 114]; Боюсь... Боюсь побачити себе... у старості... [1, с. 118]; Її, Клавку, точно звинуватять у тому, що вона це зробила зумисне [1, с. 162]; Вона встала з-за столу і невпевнено подивилася на відкриту коробочку з колечком, не знаючи, що з нею робити: брати? Це значить остаточно собі сказати, що назад дороги нема [1, с. 211]; Обережно! — кинула навздогін йому Єлизавета Петрівна. — Він контужений! Псих! Він і вбити може! [1, с. 230];

- сум, жаль, відчай: Людина, покалічена війною! [1, с. 15]; Глухенького можна тільки пожаліти [1, с. 15]; Фроська померла... — здавлено проскиглила чистильниця [1, с. 25]; Він сидить прямо на брудній запліюженій землі, відстібнувши дерев'яний протез, і грає на гармошці. Поряд сидять безногі інваліди — на саморобних візочках з «утюжками», прилаштованими до обрубків рук для пересування [1, с. 26]; Яша сказав, що той наклав на себе руки — повісився у перші дні німецької окупації [1, с. 27]; у далекій юності молодий кадет зробив їй пропозицію, вона йому відмовила і він покінчив життя самогубством [1, с. 30]; Дядь-Гаврило поклав підборіддя на гармонь і заридав [1, с. 32]; Ой, як Клавка часом нудьгувала за тією атмосферою: вона якраз повернулася після евакуації у щойно визволений Київ [1, с. 48]; Бідненький! Виріс без мамі-тата! — пожаліла його Клавка [1, с.

64]; *І я добре знала, на що я йду: я ніколи не вийду заміж і не матиму дітей* [1, с. 93]; *Це просто укус комара в порівнянні з тим, що чекає на Довженка! Бідний Олександр Петрович!* [1, с. 103]; *Клавка відчула жаль, що мусить розлучитися з цим шматочком чужого простору, який на кілька днів прийняв її у свої обійми* [1, с. 148]; *Дядьку Іване! Дядьку Іване! — репетувала вона. Друзі вискочили в коридор і в розчахнутих настіж дверях до помешкання Глухеньких побачили жахливу сцену: долі — у позі ембріона — лежав Іван Порфирович, поряд — перекинутий стілець, на якому його залишили сидіти на самоті сусіди, а Мотя стояла біля дядька на колінах і трясла неживе тіло...* [1, с. 235]; *Звідти донісся розпачливий зойк. Живий ланцюг на мить завмер. Жінки за Клавчиною спиною також зойкнули* [1, с. 252]; *За Клавкою в задньому ряду під кущами завили і заголосили баби* [1, с. 253]; *не жальогідних обрубків, а мужчин, які, позбувшись права на нормальне життя, приймають іще один виклик долі — бути ізольованими від суспільства, якому вони, виконавши свій «долг перед Родиной», стали непотрібними* [1, с. 255]; *Поїзд рушив, і машиніст дав замість одного довгого кілька коротких жалібних гудків* [1, с. 256];

- жорстокість, зневага: *Полковник трохи пригнувся від ваги, але потім розмахнувся і просто жбурнув його у вагон, як мішок з піском* [1, с. 252]; *Давай еще! Чего глаза выпучил! — брызжав адреналіном полковник. — Я научу вас приказы выполнять! Чмо милицейское!* [1, с. 252]; *Йому подали другого інваліда — він жбурнув його прямо на першого, неначе навмисне поціливши. Він добряче розпалився і схопив третього...* [1, с. 252]; *з жахом дивились на те, як «самовар», що мав руки, намагався відповзти від дверей вагона, але полковник поцілив у нього наступним людським обрубком* [1, с. 252]; *їх немов заразила жорстокість полковника: вони стали жбурляти інвалідів у вагони, раничи їх їхніми ж невідстебнутими возиками, на яких вони пересувалися, їхніми «утюжками», які заміняли їм руки* [1, с. 252]; *вони вже не передавали, а перекидали з рук у руки інвалідів, і якщо хтось із бідолах зривався і падав на землю, голосно гиготіли* [1, с. 253]; *вони навмисне намагалися закинути у*

вагон нещасних так, щоб тим було якомога болячіше [1, с. 253]; скинув дядь-Гаврила з себе, як мішок з картоплею, той упав на колію і відключився [1, с. 253].

2.1.2 Експресеми емоційно-оцінного типу

До цієї групи лексем належить емоційно-оцінна лексика. Вона містить яскраво виражену внутрішню експресію. Досліджуючи текст художнього твору, можемо поділити емоційно-оцінну лексику на таку, що вживається як:

- неохвальні назви осіб: *буржуазні замашки мамзель Бруслевської* [1, с. 17]; *І ось такі людішки* [1, с. 67]; *І все-таки дружиною секретаря ЦК, — останні слова Єлизавета Петрівна промовила пошепки, — бути солідніше, ніж якогось там **пройдисвіта*** [1, с. 94]; у куцах сидить Олександр Сергійович з двома, говорячи дядь-Гавриловим жаргоном, *мордоворотами* [1, с. 96]; *Яке я тобі „солнишко“, козел!* [1, с. 99]; *Ну, ти, Лізко, й **язикате стерво*** [1, с. 104]; які під час спілкування легко перетворювалися на *фурій* [1, с. 108]; *Чортяка, начитався* [1, с. 112]; *Не встиг оселитись, а вже **баб** водить у свою конуру!* [1, с. 117]; *Та мене там чекають чотири голодні **гобліни!*** [1, с. 118]; *Борис — примітивний **жсеребець*** [1, с. 122]; *Ця Нелька — точно **відьма*** [1, с. 123]; *От **дурень**, — пробурчала Єлизавета Петрівна* [1, с. 124]; *і взірцева як на наш час жінка, і дурна **баба**, і **брехун**, і фашистський посіпака* [1, с. 151]; *От **пронира!*** [1, с. 159];]; *А тепер їй усе життя доведеться жити з цим жовтим **сморчком** у вселенській нудзі* [1, с. 211]; *Чому Яновський і Сенченко змальовують радянських людей обмеженими і тупими **напівтваринами*** [1, с. 216]; *Каліки матюкалися, кусалися, лаялися, кричали, вищали, стогнали, плакали* [1, с. 251];

- слова зневажливої оцінки: *буржуазні замашки мамзель Бруслевської* [1, с. 17]; *ця прекрасна **потвора** займає піввалізи* [1, с. 20]; *основну конкуренцію становила **шпана** з Євбазу* [1, с. 21]; *Гречанка вміла*

будь-які старі-престарі **шкари** загримувати під майже нові [1, с. 24]; Природно, що **роззяви** програвали [1, с. 25]; Але що їй те **шмаття**? [1, с. 29]; **Баришні** вісімнадцять років виповнилося [1, с. 29]; Дайте віддохнуть после трудової недели, **тунєядцы!** [1, с. 30]; у Спілку прислали брутальну **нишпорку** [1, с. 34]; Тільки накричати на **сявку** [1, с. 35]; його перебили якимись побутовими, можна сказати, **міщанськими** розмовами [1, с. 39]; ми не будемо зважати на цих **крикунів** [1, с. 45]; всі мешканці околиці — і з колишніх прибуткових будинків, і зі старих **халуп-мазанок** [1, с. 70]; під самий дім заїхала цековська машина, а з неї два мужика — з **отакими мордами** [1, с. 89]; оцей «Бе» — той **іще бабій** [1, с. 94]; Господи, яка **мерзота!** [1, с. 99]; у якому мають право брати участь не лише таланти, а й просто обдаровані люди, і не страшно навіть, коли затешеться якийсь **середнячок** [1, с. 107]; Вилізе, як блощиці з-під старих шпалер, уся **погань** [1, с. 110]; Не встиг оселитись, а вже баб водить у свою **конуру!** [1, с. 117]; І зараз скажу, що Стебун — **погань редкая** [1, с. 127]; Скільки разів вона мені рвала волосінь, **зараза!** [1, с. 141]; і взірцева як на наш час жінка, і **дурна** баба, і брехун, і фашистський **посіпака** [1, с. 151]; І невіж я зараз у кабінеті цього **звіра** [1, с. 168]; запросили на поетичний вечір разом з **молодняком** [1, с. 174]; Нехай спершу доростуть до «**старичків**» [1, с. 179]; Він не гумористичний, а **пошлий** [1, с. 198]; А тепер їй усе життя доведеться жити з цим **жовтим** сморчком у вселенській нудзі [1, с. 211]; Чому Яновський і Сенченко змальовують радянських людей **обмеженими і тупими** напівтваринами [1, с. 216]; Это же война — **сука!** [1, с. 251].

Отож, ми чітко прослідковуємо наявність, в аналізованому романі Марини Гримич «Клавка», слів, які в своєму первинному лексичному значенні містять емоційну оцінку. Автор надає чітке розмежування емоціям, підібравши якомога вдаліші лексеми. У художньому творі спостерігаємо різні емоції героїв, як позитивні (радість, щастя, кохання, захоплення), так і негативні (розчарування, сум, жаль, відчай, обурення, гнів, страх, байдужість, жорстокість, зневага). Також вжито вдосталь емоційно-оцінної

лексики, яка вживається як несхвальні назви осіб і слова зневажливої оцінки. За їх допомогою читач прослідковує ставлення одного героя твору до іншого, цим самим автор навіює переконання того, що і нам потрібно ставитись до того героя чи тієї ситуації аналогічно. Завдяки влучному підборі і поєднанню лексем даного виду, перед читачем постають герої, з якими він занурюється і проживає всі ті події і емоції.

2.2 Слова, що в своєму первинному лексичному значенні не містять емоційної оцінки

2.2.1 Лексеми, емоційне звучання яких досягається засобами словотвору

Досить багато суперечок виникає при розв'язанні питання тотожності експресивного та емоційного. Відповідно, що в кожних працях лінгвістів, це питання трактується по-різному. В. Виноградов вважає ці поняття однаковими, а от деякі мовознавці вказують на те, що поняття експресивного ширше й емоційне є його складовим компонентом (О. Єфімов). Також існує думка, що поняття емоційного виключають із поняття експресивного (Л. Васильєва). Ми ж спираємося на теорію Є. Галкіної-Федорук, що значною мірою відбиває всі суперечності: «емоційні засоби мови завжди експресивні, але експресивні можуть і не бути емоційними» [40, с. 27].

Розгляньмо лексеми, що в своєму семантичному ядрі не містять емоційної оцінки, ці слова набувають експресивності у контексті або граматичним шляхом.

До цієї групи слів віднесемо ті, емоційне звучання яких досягається засобами словотвору:

- зменшено-пестливі форми, утворені за допомогою суфіксів: *привіталосся худюще дівча у вилялялому ситцевому **платтячку*** [1, с. 8]; *Вона поставила **сумочку** на табуретку* [1, с. 9]; *Звідки **стрічечка**?* [1, с. 9]; *ближче до вікна лежав рукопис дитячих **віршиків*** [1, с. 9]; *це **добірочка** для журналу «Барвінок»* [1, с. 9]; *збили черговий **шматочок** штукатурки* [1, с.

10]; на порозі з'явився трирічний малюк із ранковим рум'янцем на **щічках** [1, с. 10]; на машиністку не звертали **ніякогісінької** уваги [1, с. 12]; на першому поверсі в **маленькій** темній **кімнатці** [1, с. 13]; на ньому була білява **дівчинка** з косичками [1, с. 15]; Він клав їй **шматочок** сала і кликав [1, с. 27]; жив **павучок** на вікні майстерні [1, с. 27]; сплів собі з **павутинки** гойдалку [1, с. 27]; тож вона з **книжечкою** просиділа до смерку [1, с. 28]; Вона ляже собі в **ліжечко**, підкладе під спину **подушечку** [1, с. 29]; Ой, мої **кісточки!** Ой, мої **ніженьки!** Ой, мої **рученьки!** Усьо болить! Болить усьо! Моя бідна **голівонька** [1, с. 30]; дайте дядь-Гаврилу **анальгінчика** [1, с. 30]; розколюче все це **держачком** від алюмінієвої чайної **ложечки** [1, с. 31]; Дядь-Гаврило, **дороженький...** [1, с. 31]; Клавка залізла на **драбинку** [1, с. 31]; це чистісінької води контрреволюція! [1, с. 36]; я складу цього вірша про твій **будиночок** [1, с. 42]; кусала бутерброд **маленькими шматочками** [1, с. 52]; додому, в **ліжечко і спатоньки** [1, с. 79]; і **скляночка** із заточеними різнокольоровими олівцями [1, с. 82]; Може, **таблеточку?** [1, с. 90]; **вазочку** можете залишити собі [1, с. 90]; Перебігаючи **скверик**, зиркнула на вікна [1, с. 91]; Клавка підклала **кулачок** під підборіддя [1, с. 92]; Скільки від нього плакало **дівчаток** [1, с. 94]; і показав на **купку маленьких клптиків** паперу [1, с. 102]; **точнісінько**, як моя жінка [1, с. 104]; а світ же не **близенький** [1, с. 105]; крутячи у руках і роздивляючись **чашечку** [1, с. 117]; Після дощів тут могло розлитися **болітце** [1, с. 105]; Це був бульйон з **курочки** [1, с. 147]; крізь нього пробивається **ланцюжок вогників** від катера [1, с. 205]; Клавка **акуратненько** почала працювати ножем і виделкою [1, с. 207]; Це був овочевий **супчик** [1, с. 207]; набирав морозиво на **ложечку малесенькими** порціями [1, с. 211]; Вона повісила **сумочку** на бильце чавунного **парканчика** [1, с. 213]; відчутною для Клавки заштопаною **дірочкою** під пахвою [1, с. 213]; Тільки нікому поки що, **дороженька!** [1, с. 222]; було перекинуто хисткий **місточок** [1, с. 250];

- слова зі значенням збільшення, згрубілості: привіталось **худюще** дівча у вилялялому ситцевому платтячку [1, с. 8]; оком старої **дівки** окинула

помешкання Єлизавети Петрівни [1, с. 8]; так після доброї **чарчини** любила пожартувати вона [1, с. 9]; В тебе мова **в'ялувата** [1, с. 10]; написав свою знамениту епіграму на того **писаку** [1, с. 10]; Але, як на зло, саме зима 1946–1947 років виявилася **страшенно** голодною [1, с. 21]; сходити до батюшки Євламнія в стару **церквушку** [1, с. 21]; сивою щетиною на впалих **старечих** щоках [1, с. 27]; Неначе це був несерйозний **хлопчисько** [1, с. 57]; І ось такі **людішки** [1, с. 67]; заїхала цековська машина, а з неї два **мужика** [1, с. 89]; я такий **паскудник**, що дозволю вам о цій порі іти додому самій [1, с. 96]; і написав твір на сучасну тему, зібравши **величезний** матеріал [1, с. 224]; Він іще свого часу — молодим **пацаном** [1, с. 227].

Таким чином, прослідковуємо, що у досліджуваному романі «Клавка» М. Гримич, використання слів у зменшено-пестливих формах є досить частим явищем. За їх наявності, автор демонструє прихильність героїв твору до чогось, або їх ліричний стан.

Слова зі значенням збільшення, згрубілості наявні в тексті даного художнього твору використані з метою висловлення поняття предмета особливої величини, незвичного розміру, почуття нехоті супроти називаного предмета.

Завдяки даній групі лексем, автор має змогу влучніше розкрити характери героїв, описати їхнє ставлення до інших героїв твору, або до якихось конкретних ситуацій.

2.2.2 Лексеми, які досягають емоційного забарвлення в контексті порівнянь

Проведемо аналіз лексем, які набувають емоційного забарвлення в контексті порівняння.

Порівнянням називається словесний вираз, в якому уявлення про зображуваний предмет конкретизується шляхом зіставлення його з іншим предметом, таким, що містить у собі необхідні для конкретизації уявлення

ознаки в більш концентрованому вияві. Дану фігуру художньої мови, автор використовує задля того, щоб деякі предмети, явища, реалії пояснити через зіставлення їх з іншими, у яких потрібні автору властивості, ознаки, моменти, аспекти виявляються виразно, ефективно, доступно.

У роман введено такі порівняння: *папір був прим'ятий, рядки нерівні, скошені донизу, а букви скидалися на потворних жабенят* [1, с. 9]; *Клавка театральню підняти руки над машинкою, подібно до піаніста* [1, с. 9]; *чий пальці, як яструби* [1, с. 9]; *не критик ти, а вата* [1, с. 10]; *РОЛІТ — це як монастир* [1, с. 14]; *Спілка — це свого роду каста* [1, с. 14]; *він жив через стінку у вузькій, як пенал («як гроб», за його словами), кімнаті* [1, с. 17]; *душею, порваною, як баян* [1, с. 17]; *Євбаз кипів, як густий борщ у каструлі* [1, с. 20]; *Клавка пам'ятає, як та стояла посеред приймальні, ніби королева* [1, с. 23]; *але по його вухах було видно, що він усе почув: вони горіли, як першотравневі транспаранти* [1, с. 23]; *у своєму улюбленому письменницькому «селі» — РОЛІТі, — або у своєму улюбленому «театрі» — на Євбазі* [1, с. 25]; *опираючись на парасольку, як на ціпок, йшов у синагогу* [1, с. 27]; *Клавка так і стояла перед цековським начальником, виструнчившись, як солдат перед офіцером* [1, с. 39]; *В цьому році картопля вродила! Одна в одну! Як булка!* [1, с. 57]; *нехай у нього ллється поезія, як весняний струмок* [1, с. 59]; *У нього кожен вірш — як кришталевий келих* [1, с. 61]; *Клавка моментально обм'якла, як повітряна кулька, з якої випустили повітря* [1, с. 96]; *Зараз накинеться (Малишко) на Підсуху, як бик на тореадора* [1, с. 175]; *На стільці за столом сиділа Емма, як мара* [1, с. 180]; *Клавці здавалося, що вона — рання пташка — прилетить на Пленум раніше за всіх* [1, с. 184]; *Прийшов той самий офіціант, схожий на пам'ятник Артема над Святогорським монастирем* [1, с. 204]; *Так, він був п'яний, як чін* [1, с. 228]; *Клавка з остервенінням гатила по клавішах безневинної машинки, ніби вбиваючи в папір слова, як молоток вбиває цвяхи в деревину* [1, с. 238].

Отож, бачимо, що завдяки порівнянням автор не лише конкретизує уявлення про предмет, особу, подію, про які йдеться в романі, а й відображає емоційне ставлення мовця до цього. Аналізуючи цей вид експресивних лексем ми дійсно прослідковуємо пояснення одного предмета через інший.

2.2.3 Емоційні синоніми до стилістично нейтральних слів

У стилістично забарвленій лексиці є слова, що сприймаються без будь-яких емоцій. Ці слова належать до експресивно нейтральної лексики. Сюди відносяться різні абстрактні поняття, терміни, історизми тощо. Але є і ті, що надають словам певного емоційного відтінку. Це експресивна лексика. До цієї лексики можна віднести слова, що є емоційними синонімами до стилістично нейтральних слів. Вони несуть у собі позитивне чи негативне емоційне забарвлення. У досліджуваному романі «Клавка» можна виділити певні групи таких лексем. Лексеми на позначення дії, руху людини:

- **вступившись** (вдивляючись) – ‘уважно вдивлятися’ [49, с. 778]: *вступившись у верхні полиці книжкового стелажа, думала про щось своє* [1, с.9];

- **висолопивши** (висунувши) – ‘висувати, вивалювати назовні з рота’ [49, с. 495]: *Єлизавета Петрівна дуже правдоподібно відкинула голову назад і трохи вбік, смішно висолопивши язика, неначе поцілена автоматною чергою* [1, с. 10];

- **відкопиливши** (випнувши) – ‘випинати губи’ [49, с. 594]: *Та, відкопиливши нижню губу, замислено дивилась у вікно* [1, с. 12];

- **ствердно** (стверджуючи) – ‘підтверджує що-небудь’ [58, с. 674]: *Єлизавета Петрівна ще раз мовчки ствердно хитнула головою* [1, с. 12];

- **тицяти під носа** (показувати) – ‘показувати щось’ [50, с. 133]: *витягнув з нагрудної кишені зім'яту фотокартку і став тичцяти їй під носа* [1, с. 15];

- **перетягнула** (перемістила) – ‘переносити, доклавши зусиль’ [55, с. 303]: *Клавка якось уночі разом з дядь-Гаврилом перетягнула старі батьківські меблі до себе вниз* [1, с. 17];

- **бавилися** (гралися) – ‘забавлятися, гратися’ [49, с. 77]: *за винятком тих годин, коли там бавилися діти Вінницьких і Броништейнів* [1, с. 18];

- **прожогом кинулася** (стрімголов) – ‘стрімголов’ [57, с. 181], ‘прямувати кудись’ [54, с. 147]: *Прохорова підскочила на місці, а тоді прожогом кинулася до нього* [1, с. 19];

- **гачком зачіпало** (привертало) – ‘звертати увагу на що-небудь’ [53, с. 406]: *коли в очі впадало щось симпатичне чи незрозуміле, що гачком зачіпало її увагу, вона зупинялась і могла довго стояти й розглядати річ* [1, с. 20];

- **зиркнула** (подивилась) – ‘подивитись на щось, на когось’ [53, с. 568]: *Клавка зиркнула на них і уявила, як же має бути тепло ногам цієї ефектної жінки* [1, с. 23];

- **човгала** (йшла) – ‘іти, ходити повільно, ледве піднімаючи ноги’ [51, с. 347]: *Вона починала огляд базарних рядів з кінця і човгала своїми зношеними черевиками аж до їх початку* [1, с. 20];

- **скоцюрбилися** (зігнулись) – ‘згинатися, ставати дуже зігнутим, скривленим’ [58, с. 308]: *й автоматично її пальці в старих черевиках скоцюрбилися від холоду* [1, с. 23];

- **забарабанила** (застукала) – ‘швидко набирати текст’ [53, с. 16]: *тоді з переляку різко опустила голову, втупилась у клавіатуру машинки й енергійно забарабанила по клавішах* [1, с. 23];

- **валандається** (вештається) – ‘Ходити без діла, вештатися’ [49, с. 283]: *Тому, буваючи на Євбазі, вона намагалася вистежити, чи не валандається десь тут дядь-Гаврило* [1, с. 26];

- **почвалала** (пішла) – ‘повільно піти’ [56, с. 466]: *забрала полагоджений примус Єлизавети Петрівни і почвалала геть з Євбазу з ледь помітним камінчиком у грудях* [1, с. 28];

- **завалився** (зайшов) – ‘Заходити, приходити до кого-небудь, ні на кого, ні на що не зважаючи’ [53, с. 36]: *тож він безсило махнув рукою, завалився у свою комірчину і впав на ліжко* [1, с. 32];

- **тиняються** (ходять) – ‘Ходити сюди-туди без певної мети й напрямку’ [50, с. 114]: *батьки були безмежно вдячні за те, що їхні нащадки не тиняються бандитськими закутками Євбазу* [1, с. 106];

- **розбалакалася** (розговорилася) – ‘Поступово захоплюючись розмовою, ставати говірким’ [57, с. 601]: *Вона, зазвичай мовчазна з чужими, розбалакалася, цілу дорогу цвірінькала, відповідаючи на всі запитання Бориса Андрійовича про спілчанські справи* [1, с. 72];

- **цвірінькала** (розмовляла) – ‘говорити швидко, голосно’ [51, с. 186]: *Вона, зазвичай мовчазна з чужими, розбалакалася, цілу дорогу цвірінькала, відповідаючи на всі запитання Бориса Андрійовича про спілчанські справи* [1, с. 72];

- **бовкнула зайве** (сказала) – ‘говорити не обдумавши’ [49, с. 206]: *Але все-таки разів зо два-три (два — це точно) вона бовкнула зайве* [1, с. 75];

- **подейкують** (кажуть) – ‘передавати чутки, погослови’ [55, с. 738]: *подейкують, що це Єлизавета Петрівна «висватала» Нелю за Павла Миновича, перспективного селянського письменника* [1, с. 107];

- **бурчала** (говорила) – ‘говорити невиразно, нерозбірливо’ [49, с. 262]: *Вона натягувала на себе якусь довгу спідницю, ситцеву сільську блузку й бурчала* [1, с. 249];

- **погиркатися** (посварився) – ‘сперечатися, сваритися’ [55, с. 707]: *Малишко умудрився навіть із Рильським погиркатися* [1, с. 174];

- **визвірився** (закричав) – ‘звертатись до кого-небудь або відповідати комусь із нестриманим роздратуванням, злістю’ [49, с. 396]: *І в уже знайомій для Клавки манері він визвірився на керівників Спілки* [1, с. 242];

- **кпинили** (глузували) – ‘глузувати, сміятися з кого-, чого-небудь, насміхатися’ [54, с. 318]: *Знаєте, як кпинили над Грінченком деякі представники української інтелігенції* [1, с. 58];

- **скорчила незадоволену міну** (скривила обличчя) – ‘скривити обличчя’ [54, с. 740]: Секретарка Бакланова **скорчила незадоволену міну**, зайшла до кабінету і за півхвилини запросила туди Клавку [1, с. 80];

- **докумекав** (зміркував) – ‘зрозуміти, зміркувати що-небудь’ [52, с. 356]: добре, що Арон Мойсейович **докумекав** спитати [1, с. 90];

- **понишпорила** (пошукала) – ‘шукати, заглядаючи скрізь, оглядаючи все’ [56, с. 161]: Тоді вона встала, **понишпорила** по кімнаті подруги і знайшла пачку з папіросами [1, с. 116];

- **комизитися** (вередує) – ‘вередувати, капризи’ [54, с. 245]: Ну, що ви, Клавочко, **комизитися!** [1, с. 111];

- **забарились** (затримались) – ‘затримуватися, загаюватися’ [53, с. 17]: Щось ви **забарились** [1, с. 167];

- **прогавити** (пропустити) – ‘пропустити кого-небудь, упустити щось’ [57, с. 146]: Один раз можна **прогавити** [1, с. 167];

- **гепнулась** (впала) – ‘раптово, з великим шумом упасти’ [52, с. 53]: ви підстрахуйте мене, будь ласка, щоб я, бува, не **гепнулась** у проході між рядами [1, с. 200];

- **верзлось** (снилось) – ‘маритися, ввижатися унапівсвідомомустані, снитися’ [49, с. 329]: Тож їй **верзлось** у ранковому сні, що вона таки спізналася [1, с. 184];

- **під’юджує** (підмовляє) – ‘підмовляти’ [55, с. 528]: може, їх хтось **під’юджує** [1, с. 179];

- **штурхонула** (штовхнула) – ‘штовхати’ [51, с. 552]: легенько **штурхонула** її Клавка [1, с. 218];

- **жбурнув** (кинув) – ‘рвучко, з силою кидати кого-, що-небудь’ [52, с. 514]: Полковник трохи **пригнувся** від ваги, але потім розмахнувся і просто **жбурнув** його у вагон [1, с. 252];

- **махлює** (обманює) – ‘вдаючись до хитрощів, підступів, обдурювати кого-небудь’ [54, с. 655]: біля базарної шпани, яка **махлює** на картах [1, с. 25];

- **поручкався** (*привітався*) – ‘Вітаючись, потиснути руку (кому-небудь або один одному)’ [56, с.296]: він **поручкався** з адміністратором, і Клавку провели на другий поверх [1, с.203];

- **примазується** (*видає*) – ‘видавати себе за співавторство чужої праці’ [56, с. 664]: **Примазується** до молодих талантів, хоча сам іще нічого путнього не написав! [1, с.178];

- **пропхати** (*потрапити*) – ‘допомагати влаштовуватися куди-небудь, зайняти якусь посаду’ [57, с. 254]: взявся за те, щоб **пропхати** себе в літературне середовище [1, с. 215];

- **підтюпцем** (*дрібними кроками*) – ‘дрібними, швидкими кроками’ [55, с. 517]: біжучи **підтюпцем** до дверей, вона змітала на ходу все [1, с. 8];

- **пленталася** (*йшла*) – ‘пересуватися повільно, через силу’ [55, с. 575]: А сьогодні все інакше — письменниця ледь-ледь **пленталася** [1, с. 8];

- **шмигнуло** (*проскочила*) – ‘проскочити крізь щось, повз кого-, що-небудь кудись’ [51, с. 502]: з товстою косою кольору соломи за спиною й **шмигнуло** до туалету вилити з відра воду [1, с. 8].

У проаналізованому творі спостерігається використання експресивно забарвленої лексики на позначення психологічного стану людини, що також є емоційними синонімами до стилістично нейтральних слів. Наприклад, замість використання слова ‘плакати’, автор підбирає такі лексеми: *Костик рюмсав, а Прохорова порпалась у своїй сумочці* [1, с. 125]; *зарепетував Костик* [1, с. 153]; *почувся дитячий вереск, більше схожий на загрозливе ревіння* [1, с. 10]; *здавлено проскиглила чистильниця* [1, с. 25]; *Олечка шморгала і схлипувала* [1, с. 230]. Для слова ‘сміятися’ використано такі емоційні синоніми: *сказала вона і вишкірилася на офіціанта* [1, с. 210]; *Сіробаби захихотіли* [1, с. 223]; *голосно гиготіли* [1, с. 253]. Замість стилістично нейтрального слова ‘розгубитися’, прослідковуємо: *Клавка отетеріла* [1, с. 81]; *Клавка підскочила, як ошпарена* [1, с. 217]; *однак за мить оговтався і продовжив патетично* [1, с. 218] та т.ін..

У художньому тексті присутнє використання подібних лексем і на позначення процесу їжі та напоїв. Наприклад, 'їсти': *Баратинський якраз хрумав* квашений огірок [1, с. 229]; 'пити': добряче *хильнувши*, витягнув з нагрудної кишені зім'яту фотокартку [1, с. 15]; як пройшло «обмивання книги» у видавництві [1, с. 109].

Отже, експресивність у досліджуваному романі досягається також завдяки влучному доборі емоційних синонімів до стилістично нейтральної лексики. Це допомагає автору більш повно розкрити характер та соціальну роль у суспільстві своїх героїв. Крім того, більшість таких лексем уведено в роман з метою зображення особливостей спілкування середнього прошарку населення радянської епохи.

2.2.4 Фразеологічна експресивність

Одним із найпродуктивніших засобів посилення емоційності та експресивності мовлення можна вважати фразеологізми. Фразеологічна експресивність виникає за умов особливого використання фразеологічних одиниць. На цьому мовному рівні виникає деформація ідіом, які є фігурами мовлення, що полягає в руйнуванні семантичної монолітності фразеологічного зрощення, в оживленні слів, які є її складниками, як самостійних одиниць [3, с. 115]. Під час цього процесу досягається комічне, сатиричне чи іронічне звучання [16, с. 72]. Індивідуальні трансформації фразеологізмів створюють яскраву експресивність.

Стилістичне використання фразеологічних виразів письменником виконує функцію посилення експресивності мовлення, поглиблення естетичного значення художнього тексту. Як зазначає В. Ужченко, «під стилістично забарвленими фразеологізмами розуміють їх стильову належність, закріплення за певними формами мовленнєвого спілкування, а також такі фразеологічні одиниці, які перебувають за межами літературної норми (жаргонні або просторічні)» [63, с. 196]. Автор наголошує на тому, що

стилістичне значення фразеологічних виразів пов'язують з їхньою емоційністю, експресивністю та оцінністю. Експресивність виражається у специфічних виражальних особливостях фразеологізмів. Емоційність виявляється в емоціях та переживаннях мовця, а оцінність пов'язується з характеристикою предмета.

За стильовою ознакою виділяємо такі розряди фразеологічних одиниць: розмовні, просторічні, книжні, фольклорні. Розмовні фразеологізми становлять найбільшу частину всього фразеологічного фонду української мови і різняться від решти тим, що до них належать літературні фразеологізми з дещо зниженим забарвленням.

У романі «Клавка» наявні такі приклади фразеологізмів розмовного стилю:

-немов ошпарена – ‘дуже швидко, несподівано, рвучко’ [59, с. 479]: *Після того, як вона, Клавка, немов ошпарена, вискочила з ліжка...* [1, с. 7];

-написано на обличчі – ‘відразу видно, помітно що-небудь із зовнішнього вигляду когось’ [59, с. 424]: *Це було написано на його обличчі* [1, с. 11];

-підбивати клинці – ‘упадати біля кого-небудь, виявляти знаки уваги, залицятися’ [59, с. 505]: *Тому він і «підбиває клинці» до секретарки* [1, с. 12];

-побити горшки між собою – ‘розірвати, порушити дружні стосунки; посваритись’ [59, с. 603]: *Деся колись вони побити горшки між собою* [1, с. 24];

-відвести душу – ‘звіритися кому-небудь; втішатися’ [67, с. 48]: *...вони його там і нагодують, і пригріють, і душу з ним відведуть, виспівуючи свої жалібні куплети* [1, с. 26];

-зірвалися з цепу – ‘хто-небудь не володіє собою (про поведінку, дії, рухи)’ [59, с. 265]: *Склалося враження, що всі просто зірвалися з цепу* [1, с. 33];

-кліпати очима – ‘почувати себе ніяково перед ким-небудь’ [59, с. 301]: *Клавка кліпала очима* [1, с. 36];

-луснути від сміху – ‘дуже сміятися, реготати’ [59, с. 356]: *Зараз він іще раз скаже своє «Га?» і вона лусне від сміху* [1, с. 36];

-відволікатися на манівці – ‘викликати замішання, бентежити’ [59, с. 259]: *Але, судячи з усього, Духмяний не хотів відволікатися на манівці* [1, с. 38];

-переминатися з ноги на ногу – ‘тупцюючи, виявляти свою ніяковість, нерішучість, збентеження’ [59, с. 496]: *...а Максим Тадейович переминався з ноги на ногу* [1, с. 39];

-пробігти очима – ‘швидко читати або оглядати що-небудь’ [59, с. 571]: *Клавка пробігла очима кілька наступних сторінок і згадала уривок розмови* [1, с. 46];

-политися рікою – ‘надходити у великій кількості’ [59, с. 337]: *...от зараз почнеться нове життя, знову поллється рікою творчість* [1, с. 48];

-на всю губу – ‘великий, значний, справжній’ [59, с. 173]: *О, так у вас тут бенкет на всю губу!* [1, с. 51];

-опанувати себе – ‘долати вияв почуттів, емоційне піднесення, переживання’ [59, с. 467]: *Клавка нарешті опанувала себе* [1, с. 51];

-вставляти палки в колеса – ‘перешкоджати, заважати кому-небудь у здійсненні чогось’ [67, с. 127]: *Американці не так вставляли нам палки в колеса, як британці – в Ганновері чи Гайденау* [1, с. 66];

-ніяка мишка не прошмигне – ‘ніхто не пройде, надійно оберігається’ [59, с. 390]: *Настільки пильними ми мусили бути щоб ніяка мишка повз нас не прошмигнула* [1, с. 66];

-відкрити очі – ‘показувати, розказувати усю правду про щось’ [59, с. 103]: *Треба було показати всі принади соціалістичного способу життя, відкрити їм очі на правду...* [1, с. 68];

-залоскотало під ложечкою – ‘хто-небудь переживає, непокоїться через щось’ [59, с. 686]: *Ліричний тенор з ненав’язливою оксамитинкою*

наповнив її по самі вінця, скрутив її гамівною сорочкою і залоскотав під ложечкою [1, с. 69];

-світ перевернувся з ніг на голову – ‘усе змінюється на протележне, стає іншим’ [59, с. 633]: *І як тільки зазвучав голос Баратинського, світ для Клавки перевернувся з ніг на голову* [1, с. 69];

-тримати язик за зубами – ‘змовчати’ [59, с. 559]: *Тут зіграли роль і попередження Прохорової тримати язик за зубами, і певна недовіра до красеня-мужчини...* [1, с. 74];

-бачити все на власні очі – ‘безпосередньо, особисто, в дійсності’ [59, с. 475]: *...адже я був присутній на зборах і бачив усе на власні очі* [1, с. 84];

-прикусити язика – ‘утриматися від висловлювання, замовкнути’ [59, с. 563]: *Вибачте, — прикусила язика Клавка* [1, с. 84];

-б'ють себе в груди – ‘твердити щось, наполегливо запевняти, переконувати кого-небудь у чомусь’ [59, с. 29]: *Так усі ревно, один поперед одним, критикують себе, б'ють себе в груди* [1, с. 86];

-не вартувати ламаного гроша – ‘який не має ніякої цінності або втратив своє значення’ [59, с. 52]: *За великим рахунком усе, що було сказано на тих зборах нашими письменниками, не вартує ламаного гроша* [1, с. 87];

-проковтнути язика – ‘зробитися мовчазним, замкнути’ [67, с. 202]: *Я вобше язик проковтнув, добре, що Арон Мойсейович докумекав спитати* [1, с. 90];

-гнатися за двома зайцями – ‘намагатися здійснити дві справи’ [67, с. 54]: *А гнатися за двома зайцями, як то кажуть...* [1, с. 91];

-облизня піймає – ‘зазнати невдачі у тому, на що розраховував, чого домагався’ [59, с. 207]: *А гнатися за двома зайцями, як то кажуть, — упіймаєш облизня...* [1, с. 91];

-в сини годиться – ‘бути набагато молодшим від кого-небудь’ [59, с. 154]: *Він же мені в сини годиться!* [1, с. 92];

-язик заплітається – ‘хто-небудь говорить невиразно або через силу’ [59, с. 785]: *Євилазето, тьху ти, язик заплітається* [1, с. 93];

-розсміятися в кулачок – ‘нишком, крадькома, потай’ [59, с. 319]: Прохорова з Клавкою **розсміялися**, щоправда, остання «в кулачок» [1, с. 104];

-ні сном ні духом – ‘зовсім не знати’ [59, с. 672]: *А він ні сном ні духом не підозрює, що вона собі нафантазувала!* [1, с. 105];

-на носі – ‘скоро, незабаром’ [59, с. 441]: ...палко обговорювали Пленум, що був «на носі» [1, с. 108];

-нерозлийвода – ‘нерозлучні’ [59, с. 18]: *Але назагал це була парочка «нерозлийвода»* [1, с. 108];

-пір’я літало – ‘дуже сильно, завзято’ [59, с. 515]: *Нерідко подруги й сварилися – і тоді по кімнаті аж «пір’я літало»...* [1, с. 108];

-кіт наплакав – ‘дуже мало’ [59, с. 298]: *Там уже не письменницька організація, а кіт наплакав* [1, с. 110];

-вихлюпнути дитя разом з водою – ‘за другорядним, непотрібним не визнавати суттєвого, істотного, основного’ [59, с. 91]: *Але сумно, що всі зараз сприймуть цю настанову партії як команду «фас!» і можуть вихлюпнути дитя разом із водою* [1, с. 115];

-на голову не налазить – ‘що-небудь нерозумне, несерйозне, недоречне’ [59, с. 422]: *Іноді щось таке «приплете», що й на голову не налазить* [1, с. 117];

-одна нога – тут, інша – там – ‘уживається для вираження наказу, прохання або обіцянки дуже швидко сходити куди-небудь’ [59, с. 438]: Тільки, будь ласочка, миттю: **одна нога – тут, інша – там!** [1, с. 162];

-конем грати – ‘досить великий, просторий’ [59, с. 165]: *Помпезна монументальна будівля, з п’ятикімнатними квартирами, з площею, яка дозволяє «конем грати»* [1, с. 153];

-процідити крізь зуби – ‘неохоче, невиразно з незадоволенням’ [59, с. 274]: ...піднесла її до його очей і **процідила крізь зуби** [1, с. 164];

-впіймати на гарячому – ‘викрити кого-небудь, підстерігши його на місці злочину’ [59, с. 128]: ...з дорогим Олександром Сергійовичем, який **не впіймав її на гарячому**, коли стежив, де вона була в неділю [1, с. 166];

-хід конем – ‘дії або прийом, спрямований на досягнення якоїсь мети без конфліктних ситуацій’ [59, с. 745]: Насправді це «підступний» **хід Максима Тадейовича**, або, як називає його Єлизавета Петрівна, «**хід конем**» [1, с. 172];

-мати зуб – ‘сердитися, гніватися на кого-небудь’ [59, с. 373]: Молоді **мали зуб на Малишка**, той їх, чесно кажучи, не надто шанував [1, с. 174];

-попадатися під руку – ‘випадково опинятися поблизу, поруч кого-небудь’ [59, с. 506]: **Краще не попадатися йому під руку в лиху годину!** [1, с. 174];

-підкидати дрівець у вогонь – ‘підсилювати, розпалювати певне почуття, суперечку’ [59, с. 508]: **Підкидає дрівець у вогонь?** [1, с. 179];

-розкласти все по полицках – ‘розібрати все до дрібниць, встановлюючи певну систему, логічну послідовність’ [59, с. 611]: Єлизавета Петрівна **вміла розкласти все по полицках і дохідливо пояснити** [1, с. 180];

-смикати за язика – ‘невідомо навіщо треба було говорити про щось’ [59, с. 670]: І хто зараз її **смикав за язика?** [1, с. 180];

-як мара – ‘хто-небудь дуже брудний, неохайний’ [59, с. 367]: **На стільці сиділа Емма, як мара** [1, с. 180];

-вилити чарчину дьогтю у бодню меду – ‘зіпсувати все якоюсь незначною, але неприємною дрібницею’ [59, с. 117]: ...зараз їй доведеться відмовитися від своєї манери «а ля Максим Тадейович» і **вилити чарчину дьогтю у свою бодню меду компліментів** [1, с. 197];

-розв’язало руки – ‘звільнитися від обмежень, проблем’ [59, с. 606]: **Воно ніби розв’язало їй руки** [1, с. 217];

-як з гуся вода – ‘хто-небудь зовсім не реагує на щось’ [67, с. 39]: Мене **теж критикували, а мені – як з гуся вода** [1, с. 225];

-як облушеного знати – ‘дуже добре, до найменших дрібниць’ [59, с. 453]: *Я його як облушеного знаю...* [1, с. 225];

-багато води витекло – ‘минуло багато часу; сталися значні зміни’ [67, с. 18]: *Хоча з того часу багато води витекло* [1, с. 227];

-прийняти за чисту монету – ‘як істину, як щирю правду’ [67, с. 104]: *Неля Мусіївна прийняла жарт за чисту монету* [1, с. 227];

-переплутати карти – ‘розладнувати чий-небудь сподівання, плани’ [67, с. 64]: *Я, мовляв, їм усі карти переплутав* [1, с. 229];

-як риба у воді – ‘вільно, невимушено, добре’ [59, с. 598]: *...де навіть домогосподарки почували себе у літературних темах, як риби у воді* [1, с. 234];

-за душею ні шеляга – ‘бути бідним, без грошей, без засобів до існування’ [59, с. 380]: *У мене за душею ні шеляга* [1, с. 235];

-впіймати погляд – ‘помічати, відчувати, що хтось дивиться на нього’ [59, с. 352]: *Малишко впіймав її погляд і махнув долонею* [1, с. 244];

-на все горло – ‘дуже голосно’ [59, с. 161]: *Тихим Жиянським провулком вона тягла на собі дядь-Гаврила і виводила, як сільська баба, на все горло* [1, с. 258].

Просторічні фразеологізми, як і розмовні, найчастіше вживаються в усному мовленні, а також в художніх творах, хоч і мають найбільш знижені стилістичні особливості. На думку В. Ужченка, «особлива стилістична зниженість добре помітна при зіставленні нейтральних компонентів фразеологічних одиниць з різко зниженими, грубими, або вульгарними чи лайливими» [63, с. 200].

У романі М. Гримич «Клавка» проаналізуємо так приклади просторічних фразеологічних одиниць:

-виричати очі – зневажл. ‘широко розкрити очі, виражаючи здивування, безтямність, гнів’ [59, с. 90]: *Баратинський виричив очі...* [1, с. 56];

-чорт би їх узяв – лайл. ‘уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, побажання позбутися їх’ [59, с. 767]: ...а тут, **чорт би їх узяв, відразу двоє!** [1, с. 91];

-пройти і Крим, і Рим, і мідні труби – ірон. ‘побувати всюди, надивитися всього, зазнати всіляких випробувань’ [59, с. 574]: Я в особистому житті **пройшла і Крим, і Рим, і мідні труби** [1, с. 95];

-чорт тебе приніс – грубо ‘уживається для вираження незадоволення з приводу небажаної появи кого-небудь десь’ [59, с. 768]: **Чорт тебе приніс!** [1, с. 104];

-як Пилип з конопель – зневажл. ‘недоречно, недоладно або невчасно зробити, сказати що-небудь або виступити з чимсь’ [59, с. 85]: Озався, **як Пилип з конопель**, Павло Минович [1, с. 123];

-тіпун тобі на языка – лайл. ‘уживається для вираження недоброго побажання з приводу недоречних висловлювань’ [67, с. 185]: Дурна ти, Лізко! **Тіпун тобі на языка!** [1, с. 142];

-на дурняк – зневажл. ‘задарма, безкоштовно’ [59, с. 223]: ...але коли їй ще **випаде покататися по Дніпру на дурняк?** [1, с. 207].

У художній літературі книжні фразеологізми зустрічаються дуже рідко. Переважно їх вводять у текст для створення урочистості, піднесеності мовлення.

У романі фіксуємо такі приклади фразеологічних одиниць книжного стилю:

-притчею во язицех – книжн. ‘те, про що всі говорять’ [59, с. 568]: Ця історія стала **«притчею во язицех»**, у письменницьких кулуарах усі кепкували з геніальних «прогностичних» здібностей Серпіліна [1, с. 76];

-розтікаючись мислю по древу – книжн. ‘бути багатослівним, розповідати про що-небудь дуже детально’ [59, с. 616]: Найспритніші в ораторському мистецтві лишають на це по одному формальному абзацу, **розтікаючись мислю по древу** [1, с. 199];

-обкурювати фіміаом – книжн. ‘дуже вихвалити кого-небудь, лестити комусь’ [59, с. 285]: ...**обкурювати нас фіміаом** чи, керуючись настановами партії, критикувати? [1, с. 219];

-співати дифірамби – книжн. ‘захвалювати кого-небудь, вихвалити щось’ [59, с. 681]: Ви сюди вийшли **дифірамби співати**... [1, с. 219].

Отже, бачимо, що у романі «Клавка» наявні фразеологізми розмовного, просторічного та книжного стилів. Цей тип експресем представлений в тексті переважно під час діалогу, що дозволяє читачеві заглибитись в специфіку комунікації тогочасного суспільства. Автор передає не тільки свої думки і своє ставлення стосовно чогось, а й переживання і емоційний стан героїв художнього тексту. Чітко прослідковується, що фразеологізми є невід’ємною частиною експресивності аналізованого роману.

2.2.5 Експресеми синтаксичного плану

Окрім лексичних експресем, виділяють експресеми синтаксичного плану – це вигуки і частки – своєрідні суб’єктивно-модальні форми. Вигуки виконують важливу комунікативну функцію, суть якої полягає в тому, що вони беруть участь у створенні таких оцінно-модальних планів висловлення, як позитивна або негативна реакція мовця на певну ситуацію чи категоричне вираження спонукання, характеристика дії, процесу чи стану [64, с. 338]. Концепцію реченневої природи вигуків розвиває в українському мовознавстві І.Р.Вихованець [13, с. 34-40]. У його реченнєвій концепції вигуки співвіднесено з логічною основою речення – судженням, яке має в них словесно не виражену, імпліцитну, основу. Проте їхня реченнєва природа має свої особливості, які виявляються, передусім, у тому, що вигуки, виражаючи емоції мовця, лише опосередковано пов’язуються із судженням. Незважаючи на морфологічну нечленованість і синтаксичну ізольованість (несполучність з іншими словами), вигуки не є аграматичними одиницями, бо вони самі виступають цілим нечленованим реченням. У сконденсованій

формі вигуки представляють позицію речення в тексті. Їм характерна загальна закріпленість за вираженням суб'єктивного стану мовця, його почуттів і волевиявлень, а також функція синтаксично нечленованого речення [13, с. 39].

У структуруванні експресивних висловлень беруть активну участь похідні або первинні вигуки, а також одиниці, співвідносні зі словами повнозначних частин мови та зі словами-морфемами: *Мамочко рідна!* [1, с. 90]; *ради бога вибачте!* [1, с. 11]; *слава богу* [1, с. 17]; *й годі* [1, с. 19]; *Ну, годі вже!* [1, с. 115]; *Не дай бог* [1, с. 136]; *Бог його знає* [1, с. 205]; *Бог йому суддя* [1, с. 225]; *От там було горе!* [1, с. 229]; *раба божжа!* [1, с. 244] та ін.

Переважна більшість вигуків є багатозначною. Залежно від значення в контексті та інтонації вони виражають різні емоції та почуття або волевиявлення мовця.

За допомогою емоційних вигуків передають радість, захоплення, піднесення, сум, тугу, горе, жаль, жах, страх, переляк, зневагу, огиду, осуд, докір, закид, обурення, презирство, гнів, невдоволення, досаду, співчуття, уболювання, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, висміювання, іронію тощо.

У романі «Клавка» прослідковуються вигуки, які виражають різні вияви станів і почуттів. Цій емоційно-експресивній функції слугують непохідні вигуки, яким послуговується розмовне мовлення, і які є засвідченими словниками.

Проаналізуємо різні вигуки безпосередньо із самого змісту опрацьованого тексту:

-захоплення, задоволення: *От би прогулятися понад річкою Ірпінь, вдихаючи запах болотно-лугових трав* [1, с. 45]; — *О!* — *зрадів він* [1, с. 56]; *О, як добре!* [1, с. 177]; *О, моїми словами говорить!* [1, с. 228];

-схвалення: *Ну, от бачите, є щось позитивне в безсонні!* [1, с. 12]; *О, так ти у нас спеціаліст іще той!* [1, с. 232];

-страждання: **От** скажи мені, на хріна я його вбив? [1, с. 15]; **Ой!** Що робиться! Література гине! [1, с. 44]; Скільки від нього плакало дівчаток і молодих жінок — **ойой-ой!** [1, с. 94]; **Ой** прости ж, муженьок дорогою! [1, с. 258];

-подив: **Ой**, Єлизавето Петрівно! Щось ви неправильно говорите! [1, с. 15]; **Отакої!** [1, с. 25]; **Ой-ой-ой!** Вже третя! От час пролетів! [1, с. 44]; О што же я вижу [1, с. 257];

-гнів, обурення: **Ну** то й що? [1, с. 16]; **Ну** як ви можете такі дурниці розповідати! [1, с. 24]; **Ну**, що тут у нас? **Га?** — нервово гортав він протоколи [1, с. 35]; **Ну**, не зовсім [1, с. 128];

-жаль, співчуття: **Ой ні!** — жалібно вигукнув Максим [1, с. 232];

-біль: **Ой**, мої кісточки! **Ой**, мої ніженьки! **Ой**, мої рученьки! Усьо болить! Болить усьо! [1, с. 30]; — **Ой!** Боляче! [1, с. 226]; — **Ой!** — скрикнула вона. — Боляче! [1, с. 244];

-відраза: — **Не**, дядь-Гаврило, я таке нізащо не вдягну! [1, с. 249];

-розчарування: — **Ай**, Давиде Наумовичу... — безсило промовила вона [1, с. 246];

-жаху: **Ой!** — згадала Клавка. Їй же було доручено скласти і надрукувати на основі результатів реєстрації, по-перше, список [1, с. 242]; **Ах**, ось що вона мала на увазі!» — здогадалася Клавка й отямилась [1, с. 246]; він сидів на землі і, тримаючись за голову, ревів: «**А-а-а-а!**» [1, с. 252].

Отже, вигуки передають надзвичайно широкий спектр емоцій і почуттів, але їх створюють не самі вигуки, а контекстне оточення й відповідна інтонація, що свідчить про контекстну зумовленість їхніх значень. Тому І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська вважають, що значення вигуків є контекстуально зумовленими [13, с. 381]. Активне використання в процесі мовної комунікації дає змогу тлумачити вигуки як мовні одиниці, що фіксують вираження почуттів та емоцій, котрі так само реально існують, як і предметний світ, бо виникають вони в мовця здебільшого під впливом об'єктивних факторів і є також важливими для пізнання світу [39, с. 15].

До синтаксичного рівня також відносимо фігуру умовчування та окличні речення, за допомогою яких, створюється емоційний тон мовлення. Це спонукає читача до глибоких роздумів.

У творі застосовано фігуру умовчання, наприклад: *Йй начхати на весь світ...* [1, с. 247]; *Зараз трохи оклигаємо після війни, і наші вчені...* [1, с. 58]; *...ховався в чулані...* [1, с. 210] та ін.

Аналізований текст насичений окличними реченнями, як от наприклад: *От що значить вишкіл!* [1, с. 186]; *Ну, що ви, Клавачко, комизитеся!* [1, с. 111]; *Та Наталя Львівна – це єдиний мужик у цій залі!* [1, с. 199]; *А колись ми разом хлистали водочку!* [1, с. 225].

2.2.6 Росіянізми як додатковий відтінок експресії

У лінгвістиці української мови поки немає чіткого визначення поняття «росіянізм». В академічному тлумачному словнику термін «росіянізм» тлумачать так: «слово, зворот, запозичені з російської мови іншою мовою» [57, с. 911].

У досліджуваному романі «Клавка» М. Гримич використано росіянізми, які присутні у побутових діалогах героїв, тим самим характеризують персонажа, його соціальний статус та рівень мовної культури.

Для прикладу, на позначення осіб у творі вживають такі росіянізми: *дєдушка* – дідусь: *До війни її тримав Пінхус Абрамович, або просто «дєдушка Піня»* [1, с. 27]; *кадєт* – кадет: *Ну успокойтесь зі своїм кадєтом* [1, с. 29]; *кавалєри* – кавалери: *А тепер, дами й кавалєри, час прийшов для пісні»* [1, с. 69]; *дєва* – діва: *Я – старая дєва, не знаю, що з одним чоловіком робити...* [1, с. 91]; *чєловєк* – людина: *Я без ног, Маня, но я живой чєловєк!* [1, с. 98]; *дєтка* – дитинко: *Кушай, кушай, дєтка!* [1, с. 189]; *малєнькому чєловєчьку* – маленькій людині: *А як же йому, «малєнькому чєловєчьку», передати цьому самому Рильському гнів партії?* [1, с. 35]; *людішки* – люді:

І ось такі людішки... [1, с. 67]; **мужчіна** – чоловік: *Зате цей ваш новенький сусід – «красавець-мужчіна» – герой!* [1, с. 225].

На позначення предметності в романі подано такі лексеми: **ізделія** – вироби: *Вона хотіла кинути ті «ізделія» в обличчя тьоті Розі: як вона могла про неї таке подумати!* [1, с. 100]; **наказаніє** – покарання: *кричи – не кричи, а стопочку горілки все одно доведеться налити дядь-Гаврилові, тож навіщо ця двадцятихвилинна промова про «за що міне таке **наказаніє**»* [1, с. 31]; **таблєточка** – таблетка: *Клавко, дай **таблєточку**!* [1, с. 30]; **постель** – ліжко: *Ліжко, або, як кажуть на Євбазі, «**постель**», річ хоч і не приємна, але необхідна* [1, с. 205]; **дела** – справи: *Дела ваші плохі* [1, с. 93]; **мєсто** – місце: *Моє **мєсто** на помойкє!* [1, с. 98]; **явлєніє** – явище: *Явлєніє Христа народу* [1, с. 158]; **лєт** – років: *Сто **лєт** ти мені тоді була б потрібна!* [1, с. 226].

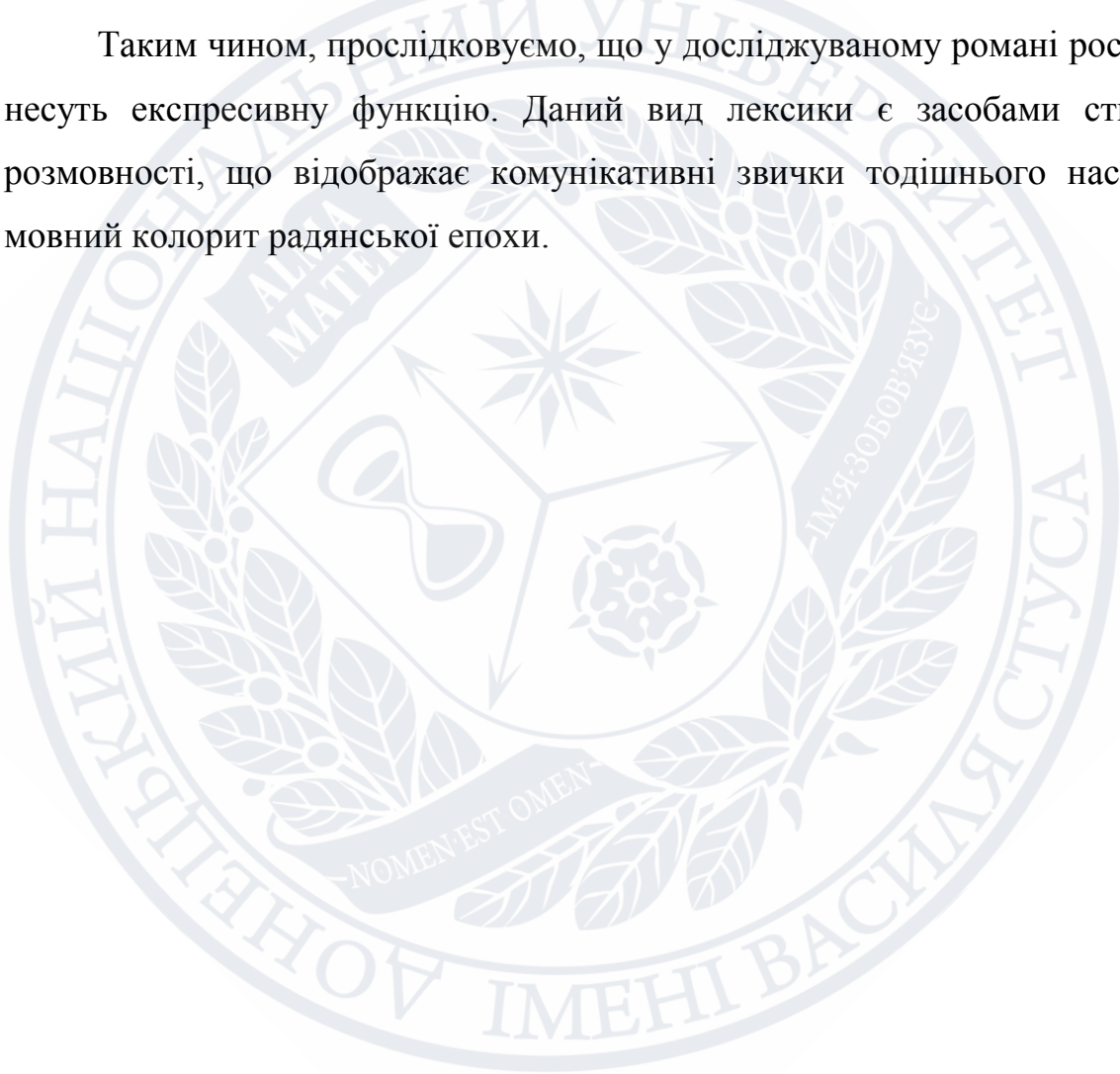
На позначення дій авторка використала такі лексеми: **нє мєшай** – не заважай: *Дед, іді, нє мєшай!* [1, с. 251]; **чуствуєши** – відчуваєш: *Ти **чуствуєши**?* [1, с. 97]; **єсть** – є: *У тьоті Розі **єсть** всьо!* [1, с. 100]; **сделаю** – зроблю: *Клавко, я не знаю що тобі **сделаю**!* [1, с. 31]; **зачєм ето делать** – навіщо це робити: *Не спілчанській же прибиральниці, яка тільки те й знає, що, підібравши черговий письменницький недопалок, нарікати: «**Зачєм ето делать?**»* [1, с. 12]; **сдохні** – здохни: ***Сдохні**, фашистській гад!* [1, с. 10]; **заціщал** – захищав: *Маня, я ж вас всіх **заціщал**!* [1, с. 98]; **ізволили** – зволили: *О, в протоколі номер одинадцять ви **ізволили** вислухати доповідь товариша Білецького про створення «Короткого курсу історії української літератури» замість старого «Нарису»!* [1, с. 38]; **іді** – йди: *Дед, **іді*** [1, с. 251]; **запріщаю** – забороняю: *Я фронтовик, я тобі **запріщаю**!* [1, с. 250]; **помогі** – допоможи: *Маня, **помогі**!* [1, с. 97]; **говоріл** – говорив: *Я же **говоріл**, Маня!* [1, с. 98].

Лексичні одиниці на позначення характеристик людини: **вєрний** – вірний: *Зате буде **вєрний**...* [1, с. 94]; **рєдка** – рідкісна: *І зараз скажу, що Стебун – погань **рєдка*** [1, с. 127]; **віноват** – винуватий: *Я нє **віноват**!* [1, с. 98].

Лексемами на позначення невпевненості: *вроді* – наче: *Вроді тут!* [1, с. 89].

А також наявність в романі російськомовних займенників з метою акцентування уваги на душевних переживаннях героїв: *нікакой* – ніякий: *Я тут лузаю йому насіння всю дорогу, а від вас «нікакой благодарності»!* [1, с. 133]; *нічто* – ніщо: *Даже врагу нічто человеческое не чуждо* [1, с. 149]; *тібя* – тебе: *Вони за тібя воювали!* [1, с. 250].

Таким чином, прослідковуємо, що у досліджуваному романі росіянізми несуть експресивну функцію. Даний вид лексики є засобами стилізації розмовності, що відображає комунікативні звички тодішнього населення, мовний колорит радянської епохи.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У процесі дослідження роману Марини Гримич «Клавка» з точки зору функціонування в ньому експресивної лексики, ми виділили такі експресеми:

1. Лексеми, що містять емоційну оцінку в своєму первинному лексичному значенні, що в свою чергу поділяються на:

- *лексеми, які називають відчуття, настрої, процеси;*
- *експресеми емоційно-оцінного типу.*

Даний вид лексики автор використовує з метою надати героям чи подіям певної емоційної оцінки, що дає чітко зрозуміти емоційний стан героя, його душевні переживання, його вчинки та дії в різних ситуаціях.

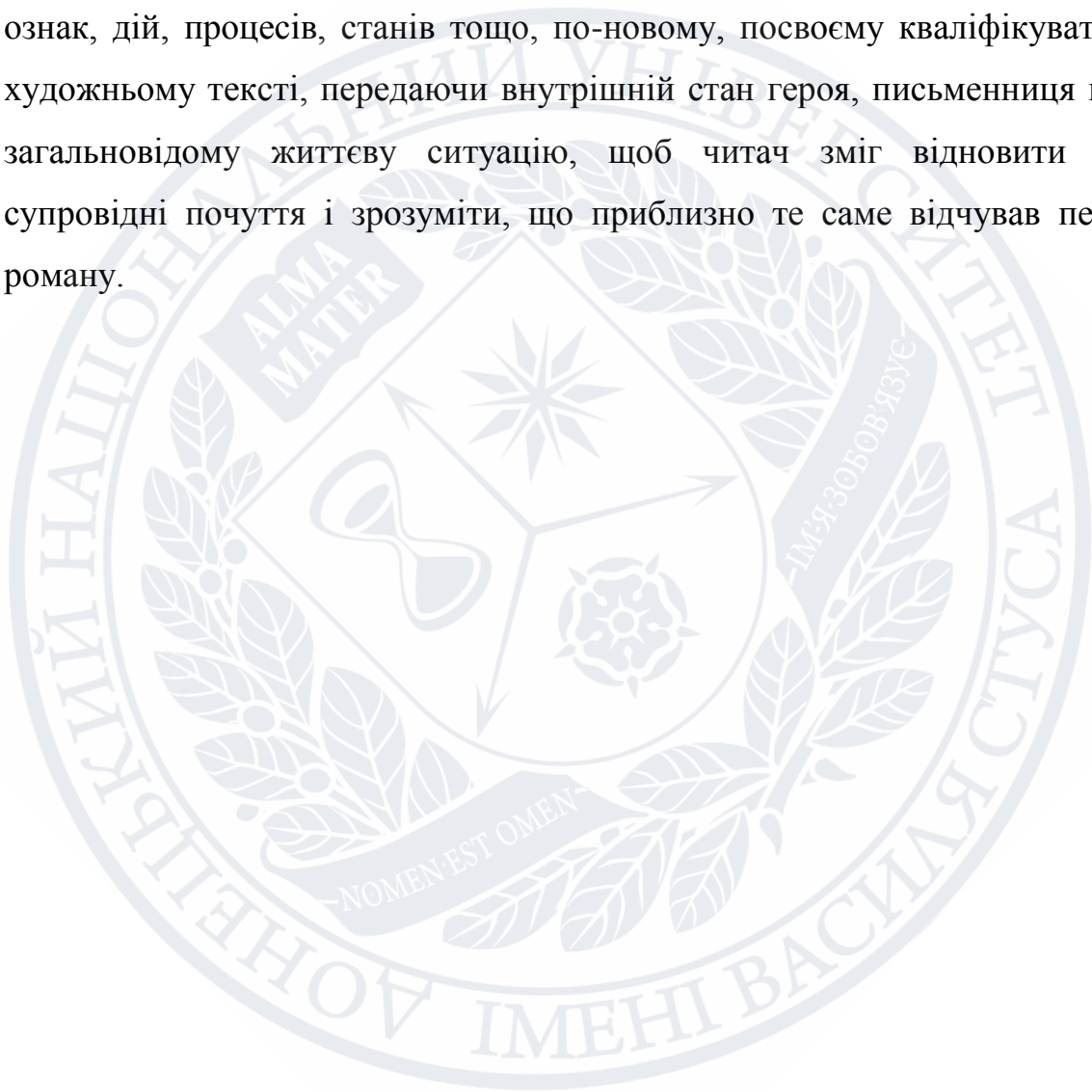
2. Слова, що в своєму первинному лексичному значенні не містять емоційної оцінки. Їх можна умовно розділити на такі групи:

- *лексеми, емоційне звучання яких досягається засобами словотвору;*
- *лексеми, які досягають емоційного забарвлення в контексті порівнянь;*
- *емоційні синоніми до стилістично нейтральних слів;*
- *фразеологічна експресивність;*
- *експресеми синтаксичного плану;*
- *росіянізми як додатковий відтінок експресії.*

Новоутворені експресеми покликані зобразити невимушене, неофіційне спілкування з метою привернення уваги читача. Крім того, цей вид лексики використовується для розкриття характерів героїв твору, їхнього соціального статусу в суспільстві, рівня мовної культури. За допомогою цих слів автор дає чітке розмежування між побутовою та громадсько-політичною сферами спілкування, розкриває стан української мови в радянську епоху. Таким чином, виявлена експресивна лексика надає мовленню персонажів емоційного відтінку і відображає особливість культури українського народу періоду радянщини.

Експресивна лексика найадекватніше виявляє себе в межах експресивного висловлювання (контексту), яке має відповідати певним критеріям, відповідним комунікативним інтенціям автора. Експресеми як образотвірні засоби художнього мовлення в спеціально організованих контекстах передусім забезпечують індивідуально-авторську манеру висловлюватися, вдаватися до несподіваного найменування осіб, предметів, ознак, дій, процесів, станів тощо, по-новому, посвоєму кваліфікувати їх. У художньому тексті, передаючи внутрішній стан героя, письменниця нагадує загальновідому життєву ситуацію, щоб читач зміг відновити в уяві супровідні почуття і зрозуміти, що приблизно те саме відчував персонаж роману.

ВИСНОВКИ

Мова є основним засобом людського спілкування. Вона характеризується рухливістю та відкритістю до змін, які в різні періоди її розвитку проявляються більш чи менш інтенсивно. Крім своєї головної, комунікативної функції, мова виконує також додаткову – емоційну, експресивну. Експресивна функція є однією з найголовніших функцій української літературної мови. Це засвідчує величезна кількість лінгвістичних праць, присвячена актуальним проблемам дослідження механізмів експресивізації та засобів вираження експресії. Українська мова багата на засоби емоційного вираження. Одними з основних є оцінні назви (назви суб'єктивної оцінки) – іменники, прикметники, прислівники, рідко дієслова, займенники, числівники, що передають позитивну чи негативну оцінку якості предметів, ознак дії або стану. З огляду на це, в сучасному мовознавстві існує велика кількість поглядів різних дослідників на природу експресивності.

Експресивна лексика української мови – результат тривалого розвитку, зумовленого як власне мовними, так і позамовними чинниками. Вона відкрита, постійно поповнюється новими експресивними лексемами, їй властиві типологічно марковані семантичні та функціональні особливості порівняно з нейтральним лексичним складом.

Цей вид лексики досліджується досить великою кількістю мовознавців (Н. О. Лук'янова, Т. В. Матвєєва, В. І. Шаховський, М. М. Кожина, В. М. Телія, І. В. Арнольд, В. А. Маслова, Є. Ф. Петрищева, В. Н. Грідін та ін.), тому немає чіткого визначення аналізованому поняттю. Використаємо визначення, яке подає В. Н. Грідін: «**Експресивність** – сукупність семантико-стилістичних ознак одиниць тексту, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті як засіб суб'єктивного вираження ставлення мовця до адресата або змісту промови».

На думку деяких лінгвістів, експресивна функція – це єдина функція, що виражає почуття та емоції і є однією з основних, базових функцій мови.

Експресія – це виразально-зображувальні якості мови, які відрізняють її від звичайної, стилістично нейтральної, роблять мовленнєві засоби емоційно забарвленими.

Як образотвірний засіб експресиви формують насамперед образ автора тексту, репрезентують його почуттєві стани, намагання викликати подібні інтенції в читачів, спонукати їх до активного, небайдужого сприймання зображуваних фрагментів національної картини світу. Експресиви забезпечують вплив на емоційну сферу адресата, беруть участь у посиленні, послабленні або корегуванні відповідної емотивно-оцінної, психологічної тональності контексту, породжуваної мовленнєвими ситуаціями.

У межах використання цієї лексики в художній літературі експресиви виконують і виразально-зображальну функцію, забезпечуючи свіжість, жвавість, картинність викладу, структурно-композиційне моделювання емотивно-оцінного текстового простору, підсилюючи експресивний ефект висловлень.

Відштовхуючись від мети дослідження, а саме: дослідження функціонування експресивної лексики в романі М. Гримич «Клавка», перед нами було поставлено ряд завдань, які нам вдалось виконати. Під час дослідження було з'ясувано теоретичні засади та основні поняття стилістики експресивних засобів; розглянуто особливості функціонування експресивно забарвленої лексики в художній літературі; проаналізовано функціонування експресивної лексики у романі Марини Гримич «Клавка».

Специфіка досліджуваного об'єкта зумовила використання комплексу методів аналізу фактичного матеріалу: аналітико-описового, який застосовується для з'ясування структурного і семантичного аспектів досліджуваних експресивів; аналізу за безпосередніми складниками для з'ясування словотвірної моделі складного слова; компонентного (встановлення семантичного обсягу досліджуваних одиниць), а також контекстуального аналізів. Також було застосовано описовий метод, який покликаний дати точний і повний опис досліджуваних мовних одиниць, а

також метод семантико-стилістичного аналізу, що дозволяє виявити співвідношення використаних експресивних мовних засобів до змісту інформації.

У досліджуваному романі Марини Гримич «Клавка» ми умовно поділили експресивну лексику на такі групи:

1. Лексеми, що містять емоційну оцінку в своєму первинному лексичному значенні, що в свою чергу поділяються на:
  - лексеми, які називають відчуття, настрої, процеси;
  - експресеми емоційно-оцінного типу.
2. Слова, що в своєму первинному лексичному значенні не містять емоційної оцінки. Їх можна умовно розділити на такі групи:
  - лексеми, емоційне звучання яких досягається засобами словотвору;
  - лексеми, які досягають емоційного забарвлення в контексті порівнянь;
  - емоційні синоніми до стилістично нейтральних слів;
  - фразеологічна експресивність;
  - експресеми синтаксичного плану;
  - росіянізми як додатковий відтінок експресії.

Даний вид лексики автор використовує з метою надати героям чи подіям певної емоційної оцінки, що дає чітко зрозуміти емоційний стан героя, його душевні переживання, його вчинки та дії в різних ситуаціях. Новоутворені експресеми покликані зобразити невимушене, неофіційне спілкування з метою привернення уваги читача. Ця група слів виконує функцію посилення експресивності мовлення. Крім того, цей вид лексики використовується для розкриття характерів героїв твору, їхнього соціального статусу в суспільстві, рівня мовної культури. За допомогою цих слів автор дає чітке розмежування між побутовою та громадсько-політичною сферами спілкування, розкриває стан української мови в радянську епоху. Таким чином, виявлена експресивна лексика надає мовленню персонажів

емоційного відтінку і відображає особливість культури українського народу періоду радянщини.

Отже, з огляду на аналіз предмета дослідження, можна зробити висновки, що у романі активно функціонує експресивна лексика, яка насичує художній текст неймовірними емоціями, викликає в читача переймання станом героя чи ситуацією. Завдяки експресивній лексиці авторка змогла досить влучно розкрити тогочасний лад у суспільстві, дозволила читачеві зануритись у ряд божевільно-емоційних подій, прожити всі ситуації разом із героями роману, піддатись силі кохання, стати на мить слабкою і повернутись у жорстоку реальність, забруднену жорстокістю і зневагою до захисників-інвалідів. Тому можна вважати, що кожна група використаної експресивної лексики в даному випадку відіграла надзвичайно важливу роль, адже без її функціонування не можливо було б передати той вир подій, ті емоції, які були присутні у творі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. <https://uabooks.co.ua/wp-content/uploads/2020/12/klavka-marina-grimich.pdf>
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 608 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1969. 607 с.
4. Баран Я.А. Фразеологія у системі мови: автореф. дис. д-ра філол. наук : 10.02.15. Київ, 1999. 32 с.
5. Бирик С. П. Сильова розмовна норма та розмовна лексика. *Культура слова*. 2011. № 74. С. 59–65.
6. Білоноженко В., Гнатюк І. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 1989. 154 с.
7. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2002. № 2-3. С. 10–12.
8. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: навч. посібник для студ. філолог. спец. Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. 217 с.
9. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: Монографія. Ніжин: Вид-во „Аспект-Поліграф”, 2005. 552 с.
10. Бурячок А. А. Оцінна лексика в українській літературній мові: Українське усне літературне мовлення. Київ : Наук. думка, 1967. С. 76–83.
11. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва : Высшая шк., 1972. 614 с.
12. Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. Москва : Наука, 1980. 238 с.
13. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К.: Наук. думка, 1988. 256 с.

14. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985. 228 с.
15. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища шк., 1998. С.291 -292.
16. Григор'єв В. Н. Поэтика слова. Москва : Наука, 1979. 344 с.
17. Григораш А. Розширення складу фразеологічних одиниць як засіб творчого використання сталих словосполучень. Система і структура східнослов'янських мов : міжкаф. зб. наук. пр. Київ, 1998. С. 60–64.
18. Гуйванюк Н. Синтаксичні експресеми з антиципацією. Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Зб. наук. пр., присв. 70-річчю від дня народження проф. С.Я.Єрмоленко Відп. ред. акад. НАН України В.Г.Скляренко. К., 2007. С.84- 92.
19. Девкин В. Д. Немецкая разговорная речь: Синтаксис и лексика. Москва, 1979. 256 с.
20. Демський М. Особливості функціонування українських дієслівних фразеологічних одиниць. Мовознавство. 1972. № 3. С. 12–16.
21. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика. Київ: Наукова думка, 1982. 169 с.
22. Дудик П.С. Стилiстика української мови: Навч. посiб. К.: Видавничий центр «Академiя», (Серiя «Альма-матер»). 2005. 368 с.
23. Ермоленко С.С. Проблемы изучения экспрессивных единиц языка. К.: Наукова думка, 1983. 163 с.
24. Єрмоленко С. Я. Експресивність. Українська мова: Енциклопедія Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. С. 156-157.
25. Єрмоленко С. Я. Методика навчання лексики та фразеології на засадах лінгводидактичного принципу наступності. 2016. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. 2016. № 2. С. 103–109.

26. Жаркова Л. П. Емоційно-оцінні назви осіб у системі художньо-образових засобів мови. Мовознавство. 1970. № 2. С. 76-80.
27. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
28. Зеленько А.С. Загальне мовознавство: Навч. посіб. К.: Знання, 2010. 380 с.
29. Иванцова Е.В. Феномен диалектной языковой личности. Томск: Изд-во Томского ун-та, 2002. 312 с.
30. Коваленко Б. О. Стилiстично знижена лексика в мовi сучасної української публіцистики: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 21 с.
31. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. Київ : Наукова думка, 1978. 260 с.
32. Кожин А.Н. Стилистика художественной литературы. Москва, 1982. 217 с.
33. Колесник Г. М. Мова газети в епоху НТР. *Науково-технічний прогрес і мова*. Київ : Наук. думка, 1978. С. 91–109
34. Коробчинська Л. А. Деякі питання вивчення явищ взаємодії української і російської мов. Київ : Наук. думка, 1966. С. 195–205.
35. Коробчинська Л. А. Лексика розмовної мови. Питання мовної культури. 1968. Вип. 2. С. 3–14
36. Краснобаєва-Чорна Ж., Устенко О. Експресивно-стилістична класифікація фразеологізмів у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови. Лінгвістичні студії, 2011. Вип. 23. С. 265 – 274.
37. Лингвистический энциклопедический словарь. Ин-т языкознания АН СССР; Гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Сов. энциклопедия, 1990. 685 с.

38. Лукьянова Н.А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность, оценочность. Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск: Наука, 1986. с. 93-160.
39. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. Навч. пос. К.: КДПІ, 1981. 130 с.
40. Мойсієнко А. К. До питання про експресивність. Стилїстика української мови. К., 1990.
41. Мойсієнко А.К., Бас-Кононенко О.В., Бондаренко В.В. та ін. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник К.: Знання, 2010. 270 с.
42. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977. 281 с.
43. Москаленко Н. А. З історії дослідження української фразеології. Українська мова і література в школі, 1967. № 10. С. 22 – 26.
44. Пилипчук В. І. До питання про функціональні властивості фразеологічних одиниць. Мовознавство, 1980. № 5. С. 66 – 69.
45. Плющ М.Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти). Плющ М.Я. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. 93 с.
46. Помирча С. В. Експресивна лексика як особливе та специфічне явище української літературної мови. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 7(75), жовтень. С. 129–131.
47. Розенталь Д. Є., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва : Просвещение, 1976. 544 с.
48. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского языка. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1981. 256 с.
49. Словник української мови: в 11 томах. — Том 1, 1970. [Електронний ресурс]. – URL: <http://sum.in.ua/>

50. Словник української мови: в 11 томах. — Том 10, 1979. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
51. Словник української мови: в 11 томах. — Том 11, 1980. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
52. Словник української мови: в 11 томах. — Том 2, 1971. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
53. Словник української мови: в 11 томах. — Том 3, 1972. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
54. Словник української мови: в 11 томах. — Том 4, 1973. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
55. Словник української мови: в 11 томах. — Том 6, 1975. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
56. Словник української мови: в 11 томах. — Том 7, 1976. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
57. Словник української мови: в 11 томах. — Том 8, 1977. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
58. Словник української мови: в 11 томах. — Том 9, 1978. [Електронний ресурс]. — URL: <http://sum.in.ua/>
59. Словник фразеологізмів української мови. уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та інші. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с.
60. Стегер Л.В. Экспрессивность как лингвостилистическая категория. Вопросы функциональной лексикологии. Москва, 1987. С. 50–54
61. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. За ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1973. 435 с.
62. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. Луганськ, 2007. С. 238–262
63. Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Луганськ: Альма-матер, 2005. 400 с.

64. Украинская грамматика. В.М. Русановский, М.А. Жовтобрюх, Е.Г. Городенская, А.А. Грищенко. К.: Наук. думка, 1986. 360с.
65. Уоллер В.Н. Экспресивная лексика: семантика и прагматика. ФН. 1996. № 6. С. 62–71.
66. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). Львів: Місіонер, 2000. 300 с.
67. Фразеологічний словник української мови. уклад. В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. Київ : Освіта, 1998. 204 с.
68. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови. Запоріжжя, 2002. 350 с.
69. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. Київ, 1984. 168 с.
70. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М.: Изд-во АН СРСР, 1960. 377 с.
71. Шульжук К.Ф. Використання суфіксів суб'єктивної оцінки в народнопоетичних творах. Питання словотвору східнослов'янських мов. К., 1969. С.165-166.
72. Ющук І.П. Українська мова. К.: Либідь, 2004. 640 с.